

E l l i i k i n c i K o n f e r a n s

Adapazarı'nın Şehirleşmesi

Ve

Başlıca Sosyolojik Problemleri

Z. F. FINDIKOĞLU

S. S. A. M. Azasından

I

G i r i ş

Sayın Vali, değerli dinleyiciler!

Ötedenberi Türkiye'nin İstanbul Fethi ile kurulan İstanbul Üniversitesi'nin dört duvar arasında çıkmadığı, kendi içine kapandığı, 1946 da kendisine verilen Muhtariyetten sonra da memleket kayıtsızlığını artırdığı ileri sürülür. Bu iddiada da biraz hakikat payının bulunduğunu, o müessesenin bir mensubu sıfatıyla açıkça huzurunuzda söylemek isterim. Şunu da ilâve edeyim ki akademik müesseseleri harekete geçiren Üniversite dışı bir halk efkârının, bir baskı zümresinin, "Taşradan gelme temas cereyanları" nın uyandırıcı ve gerekince teşvik edici bir faktöründe bulunması da lâzımdır.

1965 yılı gerek şahsım bakımından, gerek bağlı olduğum İstanbul İktisat Fakültesi yönünden işaret ettiğim durum itibariyle ders verici bir yıl oldu. O sıralarda birkaç hususî iş ve ziyaret için Adapazarı'na geldiğim ve dolayısıyla genç ve değerli Valiniz Ertuğrul Beyle, daha sonra Vilâyetin diğer gayretli idarecileri ve her zümreden yurttaşlarla görüşürken üniversite hücreleriyle memleket köşeleri arasındaki kültürel bağlılık kurulması üzerinde duruldu. Bu tevakkuf, İstanbul'a döndüğüm, içlerinde Adapazarı Lisesi mezunu genç İktisatçı talebelerin de bulunduğu hoca ve talebe çevresinde, Fakülte arkadaşları arasında olgunlaştı ve nihayet

Enstitü ve bir Dernek himayesinde (Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi: S. S. A. M.) kuruldu. İki yıldan beri emekliyen bu Araştırma Merkezi, şimdi size dağıtılan program üzerinde çalışmağa, tek tek veya ekip halinde Türkiye'nin her bakımdan dikkati çeken, bugünlerde de Vilâyet olarak delikanlılık çağını idrak eden bu en yeni Vilâyetine, Sakarya'nıza, Adapazarı'nıza gelip gitmekte ve sonradan sizlere anlatılmak üzere bilgi toplamaktadırlar. Bu suretle kendi içine kapanmış veya kapandığı iddia edilen en eski kültür müessesemizin, Üniversitenin birkaç hoca ve talebesi Sakarya penceresinden memleket realitesinin bir köşesini, bu köşenin mesele ve davalarını ele almak imkânını elde ediyor. Bugün beni dinleyeceksiniz, önümüzdeki haftalarda diğer arkadaşlarımızla karşılaşacaksınız. Aşımı ararsanız yapacağımız konuşmalar sizlerden toplanan yine size nakletmekten, beraberce Sakarya Vilâyetinin iktisadî ve kültürel davalarına temas etmekten, sizin yakından aşına olduğunuz belde ve çevrenizin bilgi diliyle size aksettirmek ibarettir.

II

Adapazarı'nın İdari Gelişmesi

"Merkez" Azalarından Dr. Mehmet Eröz ileride size şehrinizin kısa da olsa başından geçenleri hikâyeye edecek. Ben Ada'nızın şehirleşmeğe yönelmesi bakımından bu hikâyenin birkaç durak noktasına işaret edeceğim.

Şehrinizin maarifinde yıllardan beri himmat ve gayretlerini sarfeden değerli tarih öğretmeni Balcıoğlu Talia Hanımın foto-kopisini neşrettiği Hüküm metinlerine göre Adapazarı, çoktan beri karye, köy, nahye, kasaba, kaza gibi idari tabirlerle vasıflandırılmıştır¹. Eserde sayıları 8 olan bu Hükümlere bu vasıflar yönünden kısaca bir göz atalım:

¹) Bk. T. Balcıoğlu: Adapazarı tarih ve coğrafyası, 1952, Sf. 7. Mühim- me'lerde Sapanca, Sabancı olarak geçiyor. Aynı kaynak 1255/1839 da — ki Tanzimat yılıdır — bir Adapazarı kazası sayımı yapıldığını, "yerli ve yabancı zükür ehli islam ve kıptıyanın ölmüş ve doğmuş ve gitmişleri nüfus yok- lama defterine divan - yani köy - itibariyle gösterildiğini", sonunda 2700 ev tesbit olduğunu yazıyor. Bu not, tarihi usulle Adapazarı demografyasını tedkik edecek olanlar için ilk tecrübe sayılabilir. (Sayın kadın müellifimizin bu çok değerli eserinin zengin ilâvelerle yeniden bastırılmak üzere olduğunu öğreniyoruz.)

1 — 989/1573 yılına ait bir Hüküm'de "Kocaeli Bağine ve Akyazı ve Ada kadılarına Hüküm ki..." hitabı görülüyor. Hükümün muhtevasında "Ada kazasına tabi Doğancılar nam karye" den bahsolunmaktadır. O halde Ada o tarihte bir kazadır. Esasen Kadısı bulunduğuna göre bu durum tabiidir.

2 — 1003 tarihini taşıyan bu vesikada Ada'ya ait bir işaret yoktur.

3 — Tarihi 1023/1607 olan bu vesikada "İznikimit ve Ada Kazaları" kaydına rastlanmakta ve Hüküm, Sapanca kadısına gönderilmektedir.

4 — 1133/1717 tarihli Hüküm'de Kocaeli Paşasına ve İzniküt ve Akyazı kadılarına hitap olunuyor. Metin içinde bugünkü Adapazarı'nın bir mahallesi olan Tıgçılar köyündeki arazi ihtilâfına işaret ediyor.

5 — Kocaeli Sancağı mütesarrıfına, Sapanca ve İznikmit kadınlarına gönderilen 1133 tarihli Hüküm'de "Sapanca kazasına tabi Adapazarı nam karye" den bahsedilmektedir.

6 — Altıncı ve 1133 tarihli vesikada Ada ve Adapazarı adları görülmemektedir.

7 — Aynı 1133 tarihini taşıyan Hüküm'de "Sapanca kazası muzafatından Ada nahyesi Nâabine hüküm'ki" deniyor.

8 — Bu vesikada "Sapanca kazasına tâbi Ada kazası" kaydine rastlanıyor. Neşredilen vesikaların sonuncusu olan bu metnin tarihi 1134 olup ileride yapılacak Arşiv malzemesinin elde edilmesine kadar sonuncu sayılmalıdır.

Bu 8 vesikadan Ada veya Adapazarı t o p o n i m lerini ihtiva etmeyen üçü bir tarafa bırakılırsa 5 inde şu idarî tavsifler görülüyor:

- 1 — Ada kazası (988/1573);
- 2 — Ada kazası (1023/1607);
- 3 — Adapazarı Köyü (1133/1717);
- 4 — Ada Nahyesi (1133/1718);
- 5 — Ada Kasabası (1134/1718);

Bu beş tavsife bir 6. da ekleniyor:

- 6 — Adapazarı maa Sapanca - Sapanca ile birlikte Adapazarı (1253/1837);

Bu sonuncusu aynı zamanda Sapanca Kaza merkezinin bundan böyle Adapazarı'na nakledildiğini, Sapanca ile Akyazı'nın nahiye yapıldığını göstermektedir.

Bunlardan 1. ve 2. arasında 34 sene geçmiş, bu devre arasında Ada, her iki tarihte kaza olarak gösterilmiştir. 3. ise 2. den 110 yıl sonraya ait bir Hükiim'dür. Bu arada Ada kazalıktan köy durumuna indirilmiştir. Adapazarı'nın köy sayıldığı aynı tarihe ait iki Hüküm'den birincisinde nahye, ikincisinde ise kasaba olarak gösteriliyor. Bunlar arasında 3. sünün Adapazarı Köyü'ne işaret olunması ise büsbütün şaşırtıcı. Zira son zamanlarda Adapazarı'ndan bahsedenler, nehrin yakınlarında ikiye ayrılmasından sonra aradaki Ada'nın köylerarası pazar olarak kullanılmasından dolayı Adapazarı şeklinde bir yerleşme dının teşekkül ettiğini sözbirliği edecek anlatmaktadırlar. Halbuki bu isim 1133/1720 tarihli Hüküm'e kadar Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde kaza olan Adapazarı'nın kaza oluşunun başlangıcıdır. Bu itibarla 115 yıllık bir Kaza karşısındayız. Osmanlı idari taksimatında köy, karye, kaza, divan, kasaba tabirlerinin sarih karşılığı bilinmedikçe bu idari tavsif müphemliğinin çözülmesi imkânsızdır. En doğrusu Osmanlı idari teşkilâtıcılığını yakından bilenlerine hükümlerine meseleyi terketmekten ibaret olsa gerektir.

III

Vilâyet Olmağa Doğru...

Demek ki bir uzviyet gibi doğup büyüyen bir iskân mahalli karşısındayız. 1837-1950 arasında Osmanlı - Cumhuriyet devirlerinin bir kazası olan Adapazarı, 113 yıl sonra bağlı olduğu Vilâyet'den ayrılmak temayülünü duyuyor. Bu duygu, 1950-54 arasında dikkat çekici bir gayreti beslemiş, sonunda Ada'mız arzusuna kavuşmuştur.

Adapazarı'nın şehirleşmesiyle ilgili sosyoloji kolunun, yani şehir sosyolojisinin metodolojisine tâbi olarak şimdi size, bir kısmınızın vakıf olduğu "Şehir olma" gayretini anlatacağım.

Bundan 15 sene kadar önce İstanbul'da bir milletlerarası şehir sosyolojisi semineri toplanmıştı. Bu toplantıda müzakere edilen raporlar arasında Türkiye'nin idarî taksimatında vukua gelen değişikliklere dair bir rapor da bulunmaktadır. Raporun müzakeresi esnasında herhangi bir yerleşme yerinin bugün kaza, yarın Vilâyet olması gibi hallerin belli sayılarda memur zümrelerine, bir müddet sonra bu idarî şehirleşmenin neticesi olarak çevreden aktarılan nüfus yığmağına zemin teşkil edebileceğini, fakat gerçek şehirleşme misali sayılamıyacağını, yalnız Adapazarı'nın Vi-

lâyet olmak için sarfettiği gayretin bir istisna teşkil ettiği ileri sürülmüştür.

Gerçekten Türkiye'nin idarî taksimatında 1950-1960 arası devreler yapılan bazı idarî değişiklikler arasında Adapazarı kazasının bağlı olduğu Kocaeli (İzmit) Vilâyetinden ayrı bir vilâyet olması hadisesi bu gibi değişikliklerin en tipik, üzerinde durulmaya değer nümunesidir. Kaza Vilâyet olmadan evvel ve sonra yalnız bir "Toplanma, Yığılaşma - Agglomeration" sahası olmakla kalmamış, aynı zamanda muhtelif bölge ve memleketlerden gelenleri hazmedip eriten "Şehirleşme - Urbanisation" sahnesi de olmuştur. 1950 den önce şehir olma, Vilâyet haline gelme potansiyelini gösteren çevre, yavaş yavaş bu hareketin şuurunu elde edecek, bir taraftan resmî yoldan, öte yandan fikir hareketi ve vasıtasıyla Vilâyet olma imtiyazının bir hak olduğu telâkkisi bir halk efkârı halinde etrafa yayılacaktır.

Önce 10 kazalık Kocaeli Vilâyetinin bir cüz'ü olan Adapazarı'nın diğer kazaları, hattâ bağlı olduğu Vilâyet merkezi İzmit'e nisbetle bereketli bir nüfus sahası olduğuna işaret etmek gerekir. Doğu marmara bölgesinin bir parçasında İstanbul - Ankara karayolu uğrağı olan, Demiryoluna Arifiye ile bağlı bulunan Adapazarı, elverişli coğrafi şartların sağladığı imkânların da yardımıyla ziraî ve ticarî bir pazar haline gelmektedir. Tarihî teşekkülü esnasında Ada köyünde kurulan köylerarası pazar Cumhuriyetten sonra adetâ kasabalar ve şehirlerarası pazar şeklini almıştır. Esasen 1914 Birinci Dünya Harbinden önce kurulmuş, millî bankacılığımız tarihinde müstesna yeri olan, sonradan bugünkü Türk Ticaret Bankası'nın ilk şekli bulunan *Adapazarı İslâm Bankası* adı ile doğduğu bu vatan köşesi, 1919 da da Emniyet Bankası'nın kuruluş yeri olmak gibi Türkiye çapında ekonomik ve ticarî bir değer kazanmış olan Adapazarı, ağır ceza mahkemesi gibi ancak vilâyetlerde görülen bir adlî teşkilâta da sahiptir. 1908 den önceki kaymakamlarından bazılarında "Paşa" ünvanını vermesi, II. Sultan Hamit'in hususî bir dikkatle Adapazarı'nın gelişmesini takip etmesi, tabiat güzelliklerinin ve fabrika, mektep, yol, köprü gibi eserlerin fotoğraflarını aldırıp Yıldız'daki hususî kütüphanesinde bulundurması devrin otoritesi tarafından Adapazarı'nın değerlendirildiğine de alâmet sayılır.

İlk modern sayımın yapıldığı 1927 den sonra yapılan her sayım Adapazarı'nın hızlı nüfus artışını rakkamlarla isbat etmektedir. O zaman mevcut olan 43 vilâyet içinde yalnız II Vilâyet merkezinin nüfusu Adapazarı kazasının nüfusundan üstündür. Bu durum Adapazarı'na (Türki-

ye'nin 12. Şehri) rütbesinin verilmesine, geri kalan 52 Vilâyet merkezinin adından sonra sıraya konmasına sebep teşkil ediyor.

Kasabanın Vilâyet haline gelmesi hareketini takip ederken belli ve şuurlu bir temayülün vesikasını ilk defa 23 Şubat 1951 de toplanan Adapazarı Belediye Meclisi'nin Dahiliye Vekâletine sunduğu bir karar suretinde görüyoruz. Tarihî kıymeti haiz olan bu kararda deniyor ki:

— Coğrafi vaziyeti ve iktisadî bünyesi itibarıyla bağlı bulunduğu İzmit'e nazaran müstakil bir varlığa sahip olan, aynı zamanda arzettiği karakteristik durumu bakımından civar kazalara göre merkezî vaziyette bulunan Adapazarı'nın Kocaeli'nden müstakil bir vilâyet haline irca... gündeme alındı ve teklif okundu. Hinterlandı itibarıyla hareketli iktisadî, sınaî, zirai ve ticarî hareketleriyle 63 vilâyet merkezi içinde 12 numaralı şehir ünvanını Devletin ihşaî kayıtlarıyla iktisab etmiş bulunan ve bağlı oldukları İzmit'de iktisadî bir münasebeti bulunmayan Akyazı, Hendek, Düzce, Geyve, Osmaneli kazalarının bugünkü coğrafi durumlarına mütenasib olarak merkezî bir mevkide kalan Adapazarı şehrinin coğrafi vaziyeti itibarıyla Sapanca gölünden itibaren İzmit'e nazaran müstakil bir varlık... olduğu bir hakikattir. İktisadî vaziyeti de Adapazarı'na civar kazalara, hattâ şimal Anadolu şehir ve kasabalarına karşı bir transit merkezi haline getirmiş olmak suretiyle şimdiki vilâyet merkezi İzmit'in iktisadî ve ticarî kıymet ve ehemmiyetini ortadan kaldırmıştır... Yıllardan beri Adapazarı'nda bir ağır ceza mahkemesinin bulunması da bu ehemmiyeti göstermeğe kâfidir... Hülâsa her saat İzmit'e tefevvük gösteren Adapazarı merkez olmak ve **Sakarya** ünvanıyla anılmak üzere Kandıra, Karasu, Akyazı, Hendek, Düzce, Mudurnu, Göynük, Geyve, Osmaneli, kaza olma projesi kanunlaştığı takdirde Sapanca kazalarından mürekkep bir vilâyet kurulması yolundaki temennimizin 5442 sayılı kanunun A bendi gereğince tahakkukunun sağlanması için kepfiyetin hükûmete arzına karar verildi².

Beldenin kazalıktan vilâyetliğe geçme şuurunun ilk ifadesi bu suretle 23 Şubat 1951 de Belediye Meclisinde izhar edilmiş, bu arzu aynı gün Devlet merkezine ulaştırılmış, nihayet 6419 sayılı ve 22 Haziran 1954 tarihli kanunla Adapazarı hedefine kavuşmuş, 30 Kasım 1954 de şehirde parlak bir merasim yapılmış, önceden hazırlanmış olan vilâyet teşkilâtı da 1 Aralık 1954 de işlemeye başlamıştır. Bu iki tarih — yani 23 Şubat 1951 : 1 Aralık 1954 — arasında vilâyet olma hususunun kendiliğinden gerçekleşmediği şüphesizdir. Beldenin fikr-i takip sahibi olduğunu söylece göstermek mümkündür:

²) Bk. Adapazarı Belediye Meclisi'nin 23.2.1951 de verdiği karar, "İçişleri Bakanlığı Arşivi" nde bulunan Adapazarı Dosyası. (Bu dosyayı S. S. A. M. nin tedkik etmesine imkân hazırlayan İller İdaresi U. M. Sayın Mehahir Behlülgil'e "Merkez" adına teşekkür ederiz). Bu karar Suavi Damalı'nın Adapazarı Belediye Reisliği zamanında alınmıştır.

1 — 1951 de Belediyenin izhar ettiği ilk istek 10 kazayı içine alan bir vilâyet olmaya yöneliyor. Bu geniş çevrede Kandıra, Karasu, Akyazı, Hendek, Düzce, Muduru, Göynük, Geyve, Osmaneli, o sırada kaza olma talebinde bulunan Sapanca bulunmaktadır. Kocaeli vilâyetiyle dahiliye vekâleti arasında vaki yazışmalar, vekâletçe gösterilen lüzum üzerine valilikçe yapılan incelemeler neticesinde Sakarya vilâyeti için Karasu, Akyazı, Hendek, Geyve ve ilerdeki Sapanca kâfi görülmüş ve 6419 sayılı kanun yeni Sakarya Vilâyeti için bu kazalardan ibaret sınırı çizilmiştir. Son zamanlarda buna Kaynarca'nın da eklendiği malumdur.

2 — 1951 : 1954 arasında Kocaeli vilâyetine bağlı Karasu, Akyazı, Hendek Belediyeleri bir düziye Dahiliye Vekâletine başvurmuşlar, birân evvel yeni vilâyetin teşkili ile kendilerinin de bu vilâyete bağlanmasını istemişlerdir. Karasu'dan Başvekâlete çekilen bir telgrafta "Kocaeli 10 kazayı idare edemiyor. İşlerimiz ihmal edilmektedir, mesafemiz uzundur. Birân evvel Adapazarı'nı vilâyet merkezi olarak görmek istiyoruz" demektedir. Akyazı, Ankara Devlet ve Hükûmet Bakanlarına bir taraftan heyetler gönderirken öbür yandan şu telgrafı çekmektedir: "Kazamızın ötedenberi her ihtiyacını Adapazarı'ndan karşıladığı, ağır ceza mahkemesinin de Adapazarı'nda olması bizleri İzmit'e kadar gidip gelmek külfetinden kurtarmaktadır. Bu sebeple her bakımdan vilâyete elverişli olan Adapazarı'nın birân önce vilâyet haline kalbedilmesini isteriz."³

Keza Hendek aynı sebeplerden bahsederek yalnız 30 km. mesafedeki Adapazarı davasını destekliyor. Sözün kısası üç sene içinde ardı arası kesilmeden ileri sürülen sebeplerin en kuvvetlisi D.P., C.H.P. ve M.P. reisleriyle Adapazarı ve alâkalı kaazların belediye başkanlarının imzalarını taşıyan çok ikna edici fikirleri muhtevi tezkeredir. 1952 de yazılan bu tezkere 1967 yılının Adapazarı'nın bugün kazandığı ehemmiyet hakkında 15 sene önce sağlam kehanetlerde bulunan kuvvetli bir muhteva taşımakta olduğundan metnini buraya geçirmeyi Türkiye'mizdeki şehirleşme hareketleri adına faydalı buluyoruz.

Zikri geçen tezkere "Kocaeli'nin 10 kazalı bir vilâyet halinde idaresinin güçlüğü" ne ve "bunlardan 5 ini kaplıyacak ve adı *Sakarya* olacak 2. bir Vilâyetin lüzumu" na temas ettikten sonra şöyle devam ediyor:

— Nüfus kesafeti günden güne artan, bilhassa yurdumuza yeni gelen göçmen vatandaşlardan 10 bine yakın bir kısmını en kısa zamanda müstahsil ve sanatkâr hale getiren Adapazarı, bugün her bakımdan vatandaşın çe-

3) Bk. Aynı dosya.

şitli hizmetlerini kaza olarak tedvire maddeten imkân bulamayacak bir hale gelmiştir. Esasen Adapazarı kazası işgal ettiği coğrafi durumu ve idari, cınai ve ticari meseleleri itibariyle kazalarıyla tam bir iktisadî ve ticari münasebet halinde olup bu kazaların İzmit Vilâyeti ile ve hattâ Düzce'nin Bolu, Osmaneli'nin Bilecik vilâyetleriyle en küçük bir münasebeti dahi kalmamıştır. Bu bakımdan Adapazarı'nda teşkil olunacak bir vilâyet bu kazaların hizmet tedvirine kelimenin tam manâsıyla idarî bir rantabiliteyi haiz olacaktır. Hakikat şudur ki Adapazarı yukarda sayılan kazalarla birlikte bir vilâyet hüviyetini fiilen ve çoktan kazanmış olduğu halde ancak hukuken bundan mahrum bulunmaktadır. Büyük bir hızla inkişaf gösteren ve bugün her bakımdan 63 vilâyetten 11. ciliği alan Adapazarı'nın pek yakın bir gelecekte 100 bin nüfuslu bir vilâyet merkezi olacağından aslâ şüphe edilemez. Memleket içinde 22 milyon liralık emtia ithal eden ve buna mukabil 29 milyon liralık ihracat yapan Adapazarı'mızı Türkiye'nin Hindistan'ı diye tavsif etmekte hiç bir mübalâğa yoktur."⁴

IV

Tedvin Safhası

İşte bir kolektif gayretin hikâyesi. Şimdi gayretin konusu olan arzunun tedvin safhasını görelim.

İlk isteklerde on kazalı bir Vilâyet düşünülmüş ise de sonradan bu sayı beşe indirilmiştir. Kocaeli Valiliğinin, Vekâlet'in bir sualine verdiği cevapta şöyle deniyor: "Coğrafi, iktisadî ve içtimaî münasebetleri ve nüfus vaziyeti itibariyle Adapazarı merkez olmak üzere kurulacak Sakarya Vilâyetine Kocaeli'nin Geyve, Hendek, Akyazı ve Karasu kazaları ile, daha sonra Sapanca'nın kaza olarak ilhaki muvafıktır."

On kazalı Kocaeli, tasarlanan Sakarya ile bu kazaları müsavi surette paylaşıyor. Fakat Sakarya'ya düşen köy sayısı ve umumi nüfus, onu doğuran Vilâyetinkinden fazladır:

Vilâyet ve kaza sayısı	NaHYe Sayısı	Köy Sayısı	Nüfus Yekûnu
Kocaeli (Beş kaza)	10	282	225,855
Sakarya (Beş kaza)	9	400	244,637
10	19	682	470,487

Sakarya'nın vilâyetliği ile gerçekleşen bu istek sonradan Kocaeli kazalarından Kandıra'dan Fındıklı, Şeyhler, Abdürrezzak, Ağacık, Teberik,

⁴) Bk. Aynı Dosya. Bu tezkire 6.12.952 tarihini taşıyor.

Koyunoğlu köyleri Adapazarı'nın Söğütlü bucağına verilmiş, daha sonra Kaynarca'da Sakarya'ya bağlanmıştır.

1950-54 arasında Adapazarı'nın Vilâyet olmasını düşünenler, yeni Vilâyet teşkilâtını barındıracak binaları gözönüne almışlarsa da yalnız personel hazırlığı ile kalmış, sonra bu personel için bina temini çok güç olmuştur. Bununla beraber şehrin Vilâyet olma iradesiyle birlikte gereken binalar bugün 67 Vilâyet içinde Sakarya'ya üstün bir mevki ayırmamızı gerektiriyor.

1954 yılı Mart'mda Sakarya Vilâyetinin teşkili ile ilgili Kanun projesine ait Mucip Sebepler layihasında "Cumhuriyet ile başlayan devrede idare taksimatı yönünden halka hizmetin bir prensip olarak takip edildiği" belirtildikten sonra şöyle deniyor: "Bilhassa kaza ve nahiye adetleri üzerinde görülen bâriz yükselmelerde; âmme hizmetlerini görmekle mükellef organların, halkın yakınına götürüldüğü ve bu suretle de bu konudaki ana prensibin uygulanması bahsinde hayli de ileri gidilmiş olduğu müşahede edilir. Memleketteki demiryolu, liman ve şoselerin çoğalması, havayollarının geniş mikyasta faaliyete geçmesi, ekonomik gelişme neticesi sanayi merkezlerin vücut bulması, zaman mefhumunun hakiki kıymetini almış olması, sosyal ve kültürel yönlerden ileriye doğru mütemadi bir akış görülmesi, köylerimizin kültür alanında geniş bir ufku açılması ve hülâsa; memleketin her sahasında bir tekevvünün yer alması, bu gelişmeye müvazi olarak idare taksimatımızda zaman zaman değişiklikler ve ilâveler yapılmasını zaruri kılmaktadır."

Layiha bundan sonra icab edince kazalardan vilâyet teşkili hususuna temas etmektedir: "Tam bir amme hizmeti müessesesi olan kazaların bugüne kadar çoğalması yolunda yapılan çalışmalara yerinde hız verilmiş bulunmaktadır. Kazalarımızı çoğaltmak gayreti; malî imkânlar çerçevesinde dâima yerini muhafaza etmekle beraber, mevcut kazalarımıza da bir göz atmak, onların inkişafını takibetmek ve bu gelişmenin hazırladığı ihtiyaçları da cevaplandırmak gerekmektedir. Memleketimizin gelişme alanında kaydettiği ilerlemeler, bâzi kaza merkezlerimizde ehemmiyetli tesirler yaparak onun iktisadi durumunu kuvvetlendirmekte ve buna müvazi olarak da kültür ve imar ve diğer sahalarda yeni yeni hamleler kaydedilmektedir... Bölgesinde idare sınırları dışına çıkarak, iktisadi bir sınır çizen ve bu suretle de bulunduğu idari kademenin yapabildiği hizmetler üstünde yeni yeni hizmetler bekleyen bâzi kaza merkezlerimizin bu durumlarını ele almak ve işi Vilâyet konusu içerisinde mütalâa etmek faydalı görülmüştür... Nitekim, İlk, orta, erkek sanat ve ticaret lisesi kadrolariy-

le kültür teŐkiltında Şeker Fabrikası, Vagon Fabrikası, Orman İŐletmesi, Zirai Donatım Kurumu Fabrikası, PTT, Tekel ve diğer Devlet müesseseleriyle halk hizmetinde; faal, iktisadi hareketleriyle ticari ve sınai sahasında; üstün bir varlık gösteren ve bu durumu ile de; ilerde işgal etmekte olduğu kademenin teşkilât imkânları dışında yeni bir imkna kavuŐmanın zorlayıŐı ile karşı karŐıya bulunan Adapazarı Kazasında (5) kaza, (9) nahıye, (400) köyü ve (244.632) nüfusu ihtiva etmek üzere (Sakarya) daiyle yeniden bir vilâyet kurulması uygun görüldüğünden iliŐik kanun tasarısı bu maksatla hazırlanmıştır.”⁵

Bu lâyiha'nın, alttan gelen tazyiklerin tesiri atlında acele çıkarılan kanunların seyrini takip ettiğini görüyoruz. İki ay gibi kısa bir zamanda Dahiliye Encümeni “Hkmet gerekçesindeki mucip sebepleri yerinde görmüŐ, Bütçe Encümeni bazı ehemmiyetsiz küçük deđiŐikliklerle Şu neticeye varmıŐtır: “Her sahada günden güne inkiŐaflar kaydetmekte olduğu anlaşılan Adapazarı Kazasının vilâyet haline getirilmesi halinde bu inkiŐafların süratle artacağı ve mme hizmetlerinin daha geniş ölçüde halka intikal ettirilmesinin kabil olacağı mlhazasiyle encümenimiz lyihayı uygun bulmuŐ, neticede proje kanunlaŐmıŐ ve Türkiye Vilyetleri sayısına ihtiyaı tarihin eski, çok yakın tarihimizin de zaferlerini hatırlattan bir nehir ismini taşıyan yeni bir Vilâyet katılmıŐtır: *Sakarya*!”⁶

V

Şehir Sosyoloğisi Bakımından Adapazarı

Adapazarı'nın Şu kadar zaman önce bir Ada Köyü iken 1967 senesine nüfuslu bir büyük Şehir hüviyeti ile girdiğini hepimiz biliyoruz-

⁵) Bu gibi hallerde Vilâyet olan mahallerde resmi daire ve personellerinin yerleŐtirilmesi, mahalli emlk ve kira fiyatlarının kabarmasına yol açmaktadır. Faydalandığımız D o s y a'da bu kabarmadan Adapazarı'mda istifade edenler arasında H a m d i B a y a r nammdaki kiŐinin en fazla faydalandığı zikredilmektedir.

⁶) Yeni Vilyete Sakarya adının verilmesi, cereyanı ilk ortaya çıkış, anlarında düŐünülmemiŐ görünüyor. Ancak 1953 ile Vilâyet merkezi olarak Adapazarı, Vilâyet bütünü olarak da Sakarya toponimleri ileri sürülmüş ve tutulmuştur. Yalnız Sakarya adı, bazı haberleŐme güçlükleri yarattığından Dahiliye, 13.1.1955 tarihli bir Tamimli (Sakarya/Adapazarı) biçiminde kullanıŐ teklif etmiştir. Bugün Vilâyet adı, bu ikili isimlendirmeye ihtiyaç duyurmıyacak kadar yayılmıŐ bulunuyor.

nuz. Sosyal ilimlere mensup olanlar buna “Şehirleşme” diyorlar. Yeni sosyoloji, bu hadise de, yani eski ve yeni şehirlerin teşekkülünde bütün sosyal gelişmenin belirtilerini görmektedirler.

Bir İngiliz Atasözü “Köy Allah'ın, şehir İnsan'ın eseridir” diyor. Bununla ifade edilmek istenen şey köyün tabiata, şehrin ise yaratıcı insana, onun tabiata kattığı kültüre ve medeniyete bağlı olduğunu belirtmektir. Türkiye şehirleri arasında bu sosyal hakikate misal olacak birkaç yeni şehir varsa onların başına şehrinizi koymak yabancı ve yerli müşahitlerce kabul edilmiştir. Adapazarı'nın tarihçesini, iktisadî coğrafyasını ve fizik plânlamasını önümüzdeki haftalar esnasında sizlere sunacak arkadaşlar, bu orjinal şehirleşmeyi her yönüyle anlatacaklardır.

Bu ilk konuşmayı ele alacağım meseleyi iki bölüme ayırıyorum. Birincisi Türkiye'deki şehirleşme hareketi, ve bunun içinde Adapazarı'nın işgal ettiği mevkidir. İkinci bölümde bir yerleşme yerinin şehir haline geldiğini gösteren belirtilere temas edeceğim ve bilhassa şehirleşme ile kooperatifleşme, sanayileşme, sendikalaşma... ilh. münasebetleri üzerinde duracağım.

Her şeyden önce en büyük morfolojik şekil olan “şehir” in bir tarifini elde etmeliyiz. Demografi nüfus miktarından hareket eder ve köyle şehrin ayrıldığı hududu gösterir. Bizde bu had 2000 olarak belirtilmiştir. O halde nüfusu 2000 den yukarı olan yerleşme mahalline *şehir* denir. Hakikatte belli bir nüfus miktarına kadar olan beldeleri *kasaba* diye adlandırmak daha uygundur. Bu noktada ilim dilini halk diline yaklaştırmak uygun olsa gerektir.

Bu demografik ölçünün yanında idari ölçü (âmmî hizmetlerinin ve beledî işlerin belirmesi), iktisadî ölçü (az veya çok bir ziraî nüfusla birlikte daha ziyade sınaî nüfusun mevcudiyeti, sanayileşme seviyesine göre tamamen ticarî ve sınaî nüfustan ibaret olma), nihayet sosyal ölçü (sosyal manâda iş bölümünün derece derece teessüsü) gözönüne alınmaktadır. Kasabalar, küçük şehirler, büyük şehirler artık bu ölçülerin hududu içindeki yerlerini alacaklardır.

Hangi ölçü kabul edilirse edilsin Türkiye'deki yerleşme noktalarını köy, büyük köy, kasaba ve şehir ölçülerine göre sınıflandırma Türk nüfus sosyolojisinin esaslı bir konusudur. İlk önce belli bir tarihten başlayarak yerleşme mahallerinin statik, yani nispeten durgun ve hareketsiz devrelerini, sonra herhangi bir sebebin — ki bu sebep yerine ve zamanına göre dinî, siyasî, iktisadî, askerî... olabilir — tesiri ile ele alman yerleşme

noktasındaki statik durumun, dinamik bir vaziyete geçişini tetkik etmek mümkündür.

Sayıları 38.000 i aştığı zannedilen köylerimizden başlayarak, nüfusu 500 ü geçen kazalara, nihayet 67 vilâyetimize gelinceye kadar bütün yerleşme mahallerinin muhtelif ölçülere göre tasnifi, tatbikî sosyal ilimlerin hedeflerini daha belirli ve aydın görmeye yarıyacaktır. Nitekim plânlama devrine girdiğimiz bu anlarda bu neviden sosyal araştırmaların ehemmiyeti takdir ediliyor. Hattâ plân işini ve şuurunu halka maletmek için aşağıdan yukarıya, yani köyden şehire doğru uzanacak bir kalkınma veya kalkındırma zaruretinden politika ve idare adamlarının nutuklarında, resmî basın toplantılarında ve gazete sütunlarında bol bol bahsediliyor. Demek ki problem, yani köy ve şehirlerin tek tek yapılarını ve içlerindeki faaliyetleri inceleme meselesi akademik çevrelerin kapalı hücrelerinden dışarı fırlamıştır. Acaba bu sevindirici durum siyasi partiler fevkinde millî bir mesele olamaz mı? Her halde bu noktada siyasî terbiye ve ahlâkımızla ilgili mühim bir dava mevcuttur.

Demekki, şehirleşme XIX. asırda dikkati celbeden, asrımızın yarısında, hususile II. Dünya Harbin'den sonra temposu artan bir dünya hadisidir. 1800 lerden sonra dünya nüfusu şehirlerde toplanmaya başlamıştır. 1850 istatistikleri bütün dünyada bu toplanmayı ve nüfus arşıtı nisbetini iki şehir kategorisi bölümü içinde şöyle göstermektedir:

- 1) 20.000 den 100.000 e kadar nüfuslu şehirlerde % 132,
- 2) 100.000 den yukarı nüfuslu şehirlerde ise % 76

artmış, bir asır sonra, yani 1950 de ise bu artış nisbetleri sırasile % 239 a ve % 255 e yükselmiştir. Memleketimizde böyle bir artış bazı belirtileriy-le ancak son çeyrek asır boyunca gözükebilmiştir. Bunun için size üç tablo takdim ediyoruz:

- I - Nüfusu 20.000 - 50.000 arasında bulunan şehirlerimiz,
- II - Nüfusu 50.000 - 100.000 arasında bulunan şehirlerimiz,
- III - Nüfusu 100.000 den yukarı olan şehirlerimiz.

Şehirlerimiz arasında I. gruba 50 şehir, ikinciye 18, üçüncüye ise 9 şehir dahildir. Fakat bu rakamlar 1960 sayımına göre, Bazı mahalli müşahitlerce 1965 sayımında şu şehir sayılarında büyümeye matuf değişiklikler vuku bulacağı tahmin edilmektedir. Biraz daha geriye gittiğimizde, nüfusu 10.000 - 20.000 arasındaki kasabalar da hsaba katıldığı takdirde şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

	1927	1940	1950	1960	1965
10.000-20.000 arası şehir sayısı	38	57	61	68	—
20.000-50.000 arası şehir sayısı	23	31	30	50	—
50.000-100.000 arası şehir sayısı	3	6	6	18	—
100.000 üstünde şehir sayısı	2	3	5	9	—

Bu durum 1950-60, büyük bir ihtimalle 1960-65 arası devrenin hareketli olduğunu gösteriyor. Müşahade edilen bu hareketlilik, şehirlerin çekici, cazip tesirile mi, yoksa köylerin ve kasabaların itici tesirile mi? İşte burada üzerinde durulacak mühim bir sosyal mesele ile karşılaşılıyor. Nüfusu artan şehirlerin şehirleşmeye değil, köylüleşmeye ve geçim, mesken itibarile mahrumiyet ve sefalete sahne olduğu, hemen her büyük şehirde önüne geçilmeyen gecekondular hareketinin mevcudiyeti ile anlaşılmalıdır. Bu durumun tedavi edici bir şekilde yoklanması için kasaba ve şehirlerimizin monografik usulle ele alınması, artış menbalarının yoklanması lâzımdır. Bu artışın kaynakları şu şekilde gösterilebilir:

1. Tabii Artış;

Kasaba ve şehir kapalı bir uzviyet gibi düşünülür ve içindeki doğum ve ölüm nispetleri ele alınır. Aradaki doğum farkı tabii artış miktarı olarak gözönünde tutulur;

2. İç Göç;

Şehirlere çevredeki kasaba ve köylerden, yahut aynı memleketteki başka şehir ve çevrelerden göç eden ve bahis mevzuu şehrin nüfus kütüğüne geçen nüfus vasıtasıyla büyüme vaki olur,

3. Dış Göç;

Kasaba ve şehre memleket dışından göçmenler gelir veya getirilir. Türkiyenin tarihî yapısı ve alın yazısı icabı olarak bu muhacirler meselâ Amerika'ya göçenler gibi başka ırk ve millet unsuru olarak değil, muhtelif memleketlerden Filistin'e göçenlerin ırkı ve dinî beraberliğine benzer şekilde Türkiye dışından gelen ırkdaş ve dindaş unsurlardan teşekkül eder.

Yukarıdaki üç tabloda isimleri görülen şehirlerin her biri kendine mahsus bir varlıktır. Bu varlıkları sırf sayım neticelerini gösteren rakkamların cesametini temaşa etmekle anlayamayız. Başka bir ifade ile şehirlerin tabii artma, iç ve dış göçlerle ilgili artışına ait istatistik bilgi, keyfiyet-

lerini gösteren sosyolojik araştırmalarla tamamlanmalıdır. Ancak bu surettedir ki Şehir unitelerinin i yüzüne nkfuz imkânları hasıl olacak, başta hemojen olmıyan yığınları temsil "siyaset" leri ile ilgili tedbirler ve çareler bulunmuş olacak, böylece Şehirleri ahenkli uzviyetler haline gelecetir. S. S. A. M. ileride beldenizde derinliğine bir nüfus incelemesi yapmak, hızlı Şehirleşme nisbetinin tabii artış, i g ve dış muhaceret kaynaklarını belirtmek arzusundadır. S. S. A. M. Raporlarından biri bunlardan i g faktörünün Adapazarı'nın Şehirleşmesi zerindeki rolünü inceleyecek, diğer faktörler de daha sonra araştırma plnımıza uygun olarak ele alınacaktır. Şimdiden elde bulunan bilgilere göre ikinci i g hareketinin Adapazarı ŐehirleŐmesinde hkim bir rol oynadığı faraziyesine varılabilir. Esasen bu nokta Türkiye'deki Şehirleşme nümuneleri üzerinde duranlarca umumî sonra da incelemeler neticesinden gerçekleŐtirilen veya tashih, tadil edilecek olan bir hipotez sayılmaktadır.

S. S. A. M. Şehrinin demografik yapısı hakkında hiç bir esaslı kaynakla karŐılaŐmamadır. Çevrenin kıymetli idarecilerinde tophıyabildiğimiz malzeme yukarıdaki 3 Şık üzerinde durulabileceğini gösteriyor. Yani Adapazarı'na:

- 1) Sakarya Vilâyeti evresinden,
- 2) Diğer vilyetlerden,
- 3) Yurt dışından,

katılan nüfus içinde bu üç kaynaktan aktarılan nüfusu kuvvetli bir tahminle Adapazarı'na mal etmek yanlış olmayacaktır. Zira kazalardan ziyade vilâyet merkezi olan beldenin çekiciliği aŐikrdır. Bu bakımdan aşağıdaki kategoriler ve onlarla ilgili rakamları Şehirleşmeye yardım eden nüfus hareketi için gözönüne almakta bir mahzur görmüyoruz:⁷

1) Aynı vilâyet çevresinden yani Sakarya'dan Adapazarı'na akan nüfus 324657 olup bu mikdarı gösteren vilâyetler arasında Eskişehir 337840, Bursa 320087 ve diğer bir kaç vilâyet belli bir kategori teŐki ediyor;

2) Sakarya Vilâyetine başka vilyetlerden gelenler 53599 olup bu mikdarı gösteren vilâyetler arasında Eskişehir 55460, Bursa 57176 rakkamlarıyla aynı kategoriye giriyor.

3) Sakarya'ya başka memleketlerden gelenler 26792 nüfustan ibaret olup bu miktarı gösteren rakamın Eskişehir'de mukabil sayıyı 55571, Bursa'da 85457 olarak görüyoruz. Bu rakamlardaki farkları, Bursa ile Eskişehir dış gler için daah çekici olduğunu gösteriyor.

⁷) Bk. D. İ. E. 1965 Umumî Nüfus Sayımı, % 1 rnekleme neticeleri, N. 508, 1966; Sf. 4.

Dikkati çeken nokta her üç kaynaktan Adapazarı merkezine nüfus aktarması, şehirleşme derecesi birbirine benzeyen vilâyetlerde aşağı yukarı aynı rakkam civarında gözükmeştir⁸.

Her üç kaynaktan Adapazarına aktarılan nüfus dilimleri için ayrı ayrı monografiler yapıldığı takdirde kasabanın hızlı bir şehirleşmeye doğru yürüyüşü adım adım takip edilebilir. Bu kaynaklardan üçüncüsünün oynadığı rol, Adapazarının vilâyet olma şuru resmî bir vesikamn da gösterdiği gibi kuvvetlendirmeğe yaramıştır: "Nüfus kesafeti günden güne artan ve bilhassa yurdumuza yeni gelen göçmen vatandaşlardan 10.000 e yakın bir kısmının en kısa zamanda müstahsil ve sanatkâr hale getiren Adapazarı, bugün her bakımdan vatandaşın çeşitli hizmetlerini kaza olarak tevdire maddeten imkân bulamayacak bir hale gelmiş bulunuyor⁹.

Devlet İstatistik Enstitüsü henüz 1965 şehir istatistiklerini neşretmemiştir. Yalnız örnekleme usulü ile neşredilen geçici istatikte şehirlerin değil, 67 vilâyetin vilâyet olarak nüfusları gösterilmiştir. Buna göre vilâyetlerimiz şu kategorilere ayrılıyor:¹⁰

1 - Nüfusu 100 binden aşağı olanlar:

Bu kategoriye yalnız bir tek vilâyet, 87260 nüfuslu Hakkâri, giriyor.

2 - Nüfusu 100.000 - 200.000 arasındaki vilâyetler:

Bingöl: 100329, Bilecik: 138547, Bitlis: 140847, Tuiceli: 146405, Muş: 195602, Burdur: 195860 (Yekûn 6)

3 - Nüfusu 200.000 - 300.000 arasındaki vilâyetler:

Kırşehir: 201074, Uşak: 206001, Nevşehir: 211752, Artvin: 251004, Kırklareli: 234999, Ağrı: 243885, Van: 250471, Erzincan: 251390, Adıyaman: 256218, İsparta: 261513, Çankırı: 266774, Gümüşhane: 270794, Siirt: 250272, Tekirdağ: 280173, Sinop: 280851, Rize: 287841, Edirne: 288684 (Yekûn: 17)

⁸) Bk. A. G. E., Sf. 4.

⁹) Bk. İçişleri Bakanlığı Arşivindeki Adapazarı dosyası, 6/12/1953 tarihli vesika (Adapazarı Belediyesinin Dahiliye Vekâletine gönderdiği lâyiha.).

¹⁰) Bk. D. İ. E. Umumi Nüfus Sayısı % 1 örnekleme neticeleri, 1966, Sf. 3.

4 - Nüfusu 300.000 - 400.000 arasında olanlar:

Elâziz: 307552, Kocaeli: 323577, Muğla: 326.000, Çanakkale: 3468848, Niğde: 374868, Mardin: 392875 (Yekûn: 6)

5 - Nüfusu 400.000 - 500.000 arasında bulunanlar:

Bolu: 402818, Sakarya: 405048, Kütahya: 411128, Eskişehir: 418871, Giresun: 433880, Mersin: 437605, Yozgat: 446306, Diyarbakır: 462550, Kastamonu: 466490, Malatya: 473892, Denizli: 482122, Hatay: 482936, Antalya: 494137. (Yekûn: 14)

6 - 500.000 - 600.000 Nüfuslu olanlar:

Çorum: 507699, Aydın: 509557, Tokat: 511554, Gaziantep: 517462, Afyon: 517419, Ordu: 548331, Kayseri: 556255. (Yekûn: 7).

7 - 600.000 - 700.000 arasında nüfusu bulunanlar:

Erzurum: 604876, Kars: 614358, Trabzon: 627212, Zonguldak: 646520. (Yekûn: 4)

8 - Nüfusu 700.000 - 800.000 arasında olanlar:

Bahkesir: 717631, Manisa: 718755, Sivas: 729152, Bursa: 757465, Samsun: 785428. (Yekûn: 5)

9 - 800.000 - 1.000.000 arasında olanlar:

Adana: 901531

10 - 1.000.000 dan yukarı:

Konya: 1.099.459, İzmir: 1.181.625, Ankara: 1.564.136, İstanbul: 2.230.911.

Görülüyor ki bu 10 kategori içinde Sakarya 405048 nüfusu ile beşinci kategorinin ikinci vilâyeti oluyor. 1955 sayımından önce bağlı olduğu Kocaeli (İzmit) vilâyeti ise 327577 nüfus ile dördüncü gruba girmektedir. Çeşitli bakunlardan yapılacak mukayeseler için Sakarya'nın da dahil olduğu beşinci kategoriye giren şehirler arasında karşılaştırmalar yapmak ileride 1965 sayımının Vilâyet merkezlerine, mühim kaza merkezlerine ait tabloları neşredilirse mahzurlu olan vilâyetler mukayeselerini şehirler mukayesesi ile tamamlamak mümkündür. 1967 başına ait nüfus kayıtları, şimdiden şehrin demografik durumunda dikkatle takip edilecek bir hare-

ketlilik göstermektedir. Üç sene sonraki 1970 sayımının gerek vilâyet olarak, gerek vilâyet merkezi Adapazarı şehri olarak bir kategori değişikliğine meydan vereceği şimdiden söylenebilir.

VI

Adapazarı'nın Büyüme İmkânları

Demograflarımız, sosyoloji mensubları ve şehircilerimiz şehrinizin son 8 sayımının her birinde dikkati çeken hızlı bir büyüme göstermesi karşısında uzak, yakın yorum'lara tahminlere, "Prédiction — Önceden haber verme" ler, kehanetler ileri sürmekten geri kalmamışlardır. Bunlardan ikisine işaret edeceğim.

Birkaç ay önce İstanbul'da İstanbul'un kalkınma meselesi için bir toplantı yapıldığını herhalde hatırlarsınız. Keza İstanbul'da şehrimizi de içine alan ve İmar - İskân Bakanlığına bağlı bulunan bir Bölge Plânlama Teşkilâtı'nın Doğu Marmara için pek mükemmel bir Ön-Plân neşrettiği malumdur. Teşkilâtın İstanbul toplantısına bir rapor veren Müdürü, değerli şehircilerimizden Tarık Carım Bey, zikrettiğim İstanbul Kalkınma Toplantısına verdiği raporda şöyle diyor: "Bölgenin iki büyük şehri olan İzmit ve Adapazarı'nın son zamanlarda yıllık nüfus artışları sırasıyla % 4.2 ve % 1.5 civarındadır. Temayülün devamı halinde 1965 de İzmit 200.000 in, Adapazarı ise 100.000 in biraz üstünde bir nüfusa sahip olacaktır..."¹⁴

İkinci tahmin bundan önce Bölge Plânlaması'nca yapılmıştır: "Nüfusu şimdi 80.000 i aşan Adapazarı'nın 1980 de 300.000 kadar bir artışla 380.000 i bulacağı kabul edilmektedir. Bu artan nüfusun kötü zemin şartları yüzünden yüksek bir kesafetle yerleşebileceği beklenmektedir. Onun için hektar başına 150-200 gibi bir kesafetle yeni saha ihtiyacı 1500-2000 hektar civarında olacaktır. Buna tekabül eden sanayi sahası da 20.000 işçi için 300 hektarı bulacaktır."¹⁵ Bu tahminin ilk dayanağı olan 80.000, 1960

¹⁴) Bk. Tarık Carım: "İst. Böl. Kal. Kongresi Raporu", 1967, Sf. 251. Rapor sahibinin S. S. A. M. adına hazırladığı bir başka araştırma İktisat Fakültesince neşredilen "Sosyoloji Konferansları" nm 1966 cildinde neşredilmiştir.

¹⁵) Doğu Marmara Bölgesi Ön Plânı, 1963 "İ. ve İ. Bakanlığı" Neşriyatı, 1-172, Sf. 145. Buradaki "kötü zemin şartları" şu şekilde aydınlatılıyor: "Adapazarı'nın zemini, bölgenin en elverişsiz kısmı olup... fay hattı üzerindedir..., yeraltı su seviyesi yüksek arazidir... Çok katlı hesif bir yerleşme güç...", Sf. 144.

sayımına aittir. 1965 sayımının neticeleri henüz neşredilmemiştir. Bizim Adapazarı Nüfus Müdürlüğünden geçen ay aldığımız rakam şehir olarak 85.579, merkez köyleri ile 181.202, vilâyet olarak 421.090 dır.

Bu iki tahminden hangisinin doğruya yakın bir isbet taşıdığı noktası üzerinde duramayacağız. Yalnız haklı teccüsümüzü tatmin etmek üzere bu tahminlerde birincisinin ikinciye nisbetle yarınki Adapazarı'nın nüfus realitesine yakın olduğu söylenebilir. Henüz Devlet İstatistik Enstitüsünce neşredilmeyen, bizi mahallî nüfus idaresince verilen 85.579 rakamı şehrimiz nüfusunun 1960-1965 arasında 5000 kadar bir artış kaydettiğini göstermektedir. Bu durumda 1965-1985 devresi sonunda 100.000 tahmini, aynı artış temposunun devamı ve herhangi bir duraklamanın olmaması takdirde doğru saymak mümkün. Fakat Plânlamanın 1980 e ait 380.000 rakamı ancak önümüzdeki 2., sonraki 3. beş yıl plânlarmda bu en gelişmiş bölgemizin altyapı, sanayi ve hizmet sektörlerine ayıracağı Devlet ve hususî teşebbüsün elleriyle yapacağı yatırımlarla bağıllık hipotezine dayandırılmış olsa gerektir.

Bununla beraber 1927-1967 arasındaki nüfus artışı temposunun mücerret mantıkla devamı ihtimali yanında sosyal hadiselerin kendi mantığını gözönüne almak gerek. İktisatçılar, demograflar ve içtimaiyatçılar, şehirlerin ve belde ekonomilerinin gelişmesinde gelişme kadar "Duraklama - Stagnation" denen halin de bahis konusu olabileceğini düşünürler. Hatta gelişmenin bir belli ânından sonra gerileme de mümkündür. Gelişme eğrisi yükselebileceği gibi düz çizgi veya aşağıya doğru da uzayabilir. Hatta bazı gelişmelerin patolojik vasfı da söz konusudur. Şehirleşme, gerçek şehirleşme olmaktan uzak bir yığılma da olabilir. Normal ve anormal ölçüleri sosyal uzviyet olan şehirler için de ele alınmaktadır. Türkiyedeki şehirleşme vetirelerini gösteren şehirler arasında Adapazarı kadar normal olan şehirler parmakla sayılabilecek kadar azdır. Vilâyet olmak için ileri sürülmüş olan sebepler, sahneden çekilmiş değildir. Üçüncü Türkiye şehirleri zümresine yani 100,000 likler meyanına girme arifesinde bulunan beldenizde nüfus kesafeti Km² başına 124. Halbuki bütün Türkiyedeki kesafet ortalaması yalnız 27 dir. Nüfus kesafeti yönünden şehrinizin Türkiye şehirleri arasında beşinci sayılması bu yüzden dir.

Bununla beraber kesafete işaret eden rakamlar, rakam olarak değil, arkalarında gizlenen sosyal durum bakımından ele alınmalıdır. Kesafet'in bazan sefalet'e elele vermiş olması da mümkün olabileceği gibi aksi de varittir. Şehriniz bu ikinci şık için en başta gelen bir iskan mahallidir.

Yani Km² başına düşen kesif nüfus, aynı zamanda zirai, sınaî ve ticarî sahada istihdam imkânları ve bereketli kaynaklar yaratmaktadır. Bu imkânlar ve kaynaklar, zirai, sınaî ticarî yatırımlarda ifadelerini bulmaktadır. Kısacası şiki iktisadî faaliyet hacmindeki artış, şehrin demografik gelişmesiyle ölçülü olarak artmalıdır. 1927-1965 arasındaki sayımların belirttiği artışla, ekonomik sahadaki gelişme atbaşı gidiyorsa, yani çevrenin millî (mahalli) gelirine ticaret, sanayi ve ziraat, hizmet sektörlerinde katılan paylar ahenkli şekilde artıyorsa gerek yakın ve uzak şahardan vaki, insan akının, gerek belde nüfusundaki tabü artış şehir ekonomisinde mas edilecektir. Burada asıl mesele bu hacmin ne nisbette genişlediği, daha da genişliyeceği hususdur. Bütün bu gibi mülahazalara rağmen önümüzdeki 1970, 1975 sayımları için tahmin bile yapmak doğru olmayacaktır. Hatta bu gibi hallerde kat'î hükümlerden çekinen, fakat bazı ihtimali, *temayül* nev'inden hükümler vermeğe de cesaret edemiyoruz. İkinci Kalkınma Plânının Sakarya için neler düşündüğünü bilmiyoruz. Plân ancak üç ay sonra ele alınacak. Çevreden merkeze, yani Sakarya Vilâyetinden Plânlama Teşkilâtım Senatörleriniz, Milletvekilleriniz ve İdare adamlarımızca ne gibi temenni ve isteklerin bildirildiğini de bilmiyoruz. Bununla beraber S.S.A.M., gelüp geçici bir araştırma ile değil, çevrenin yakın veya uzak va'deli her türlü gelişme meselelerini elindeki imkânlarla bir düziye takip edecektir. Gelecek senenin araştırma ve konuşmaları programlaşırken 2. plân ortaya çıkmış olacağına göre faydalanılacak kaynak ele geçecek demektir.

— VII —

Türkiye Bölgeleri Yönünden Adapazarı

Adapazarı, idari taksimata altı kazalı bir Vilâyetin merkezi olarak dahil olmuştur. Fakat gerek şehir sosyolojisi, gerek şehircilik şehrinizi ve Vilâyetinizi de kaplıyan bir coğrafi - iktisadî *ünite* içinde düşünür. Bu itibarla şehrinizi bir nokta olarak ihtiva eden Bölge yönü ile karşılaşıyoruz.

Türkyenin coğrafi araştırma ve ekonomik kalkınma kaygıları ile bölgenin, bizim bilgilerimize göre ilk defa 1941 de Ankara'da toplanan Türk Coğrafya Kongresinde ele alınmıştır¹⁶. Teşkil edilen bir komisyon

16) 1941 denemesine ilk demekte ihtiyatlı olmak gerek. Memleket meseleleri karşısında İmparatorluğumuzun Mmtaka fikrine yabancı olduğu söylenebilir mi? Tarihî bir mesele. Sonra 1927 de bir Ziraat Profesörünün

memleketimizi sonradan bazı isim ve Vilâyet sayısı bakımlarından de-
ğişen şu yedi iklime ayırmaktadır¹⁷:

1 — Karadeniz Bölgesi	15	Vilâyet
2 — Marmara Bölgesi	9	Vilâyet
3 — Ege Bölgesi	8	Vilâyet
4 — Akdeniz Bölgesi	7	Vilâyet
5 — İç Anadolu Bölgesi	9	Vilâyet
6 — Doğu Anadolu Bölgesi	12	Vilâyet
7 — Güney Doğu Anadolu Bölgesi	7	Vilâyet
Yekûn	67	Vilâyet

Bu bölgelemeden sonra 9 lu, 12 li sınıflama tecrübeleri, 7 li, fakat sırası ve adları başka bölgeleme denemeleri yapılmıştır. Meselâ 1941 deki coğrafya komisyonuna katılan Prof. H. Sadi Selen 1957 de bize şu 7 li sınıflamayı vermektedir:

- 1 — Marmara Bölgesi;
- 2 — Ege Bölgesi;
- 3 — Kuzey Anadolu Bölgesi;
- 4 — Güney Anadolu Bölgesi;
- 5 — Orta Anadolu Bölgesi;
- 6 — Doğu Anadolu Bölgesi;
- 7 — Güney Doğu Anadolu Bölgesi.

İstanbul'u da içine alan I. Marmara bölgesi en ehemmiyetli ve baş-
ta gösterilmesi gerek bir bölgedir: "Burası Avrupa'ya yakın bir köşe, ay-
ni zamanda çukur ovaların fazla olduğu bir bölgedir. Burada kesafet kı-
yıllara inhisar etmez. Bir taraftan Ergene ovası üzerinde Meriç vâdisine,
ötetaraftan Sakarya ve Susurluk havzaları üzerinden içerilere doğru so-
kuktur. Adapazarı, Düzce,, Bursa ve Balıkesir ovalarında kesafet artar. Er-
gene ovası da diğer step bölgelerinden farklı olarak sık nüfusludur. Hu-
susıyla İstanbul gibi milyonluk bir şehrin bulunması, hem şehirli, hem

iki ciltlik eseri bölge fikrine yabancı görünmüyor (İhsan Abiden Plâncı-
lığı.) Mustafa Kemal'in (Van civarında bir Doğu Üniversitesi Tasavvuru) da
üçlü bir kültürel bölgeleme fikrine dayanmıştı. Coğrafyacı ve sosyologları-
mız için bir deneme konusu.

17) Bu komisyon Prof. İbrahim Hakkı, Prof. H. Sadi, Prof. H. Louis
ve Prof. Besim Darkat gibi hepsi coğrafyacı olan azadan kurulmuştu.

de köylü kesafetinin yükselmesine sebep olmuştur. Bu bölge hava, deniz ve kara yolları sistemi bakımından da çok elverişli bir durumdadır¹⁸.

Sakarya'nın böylece 1. veya 2. sırayı teşkil eden bölge Vilâyet'leri arasında yer almaktadır.

Önceleri *İstanbul* adını taşıyan Marmara bölgesi D. P. T. ndan iki yıl kadar önce vücuda getirilen Bölge Plânlaması'nca dikkatle ele alınmış, ilmî şahımların selâmeti namına ana bölgelemenin bölgelerinden her biri kendi içinde bir "Subdivision - Alt bölgeleme" ya tâbi tutulmuştur. Şimdi Sakarya için lüzumlu olduğu nisbette bu *Sübdiviziyon* üzerinde durulmuştur.

Bizde 1958 den ve 1960 dan sonra bir ayrı araştırma ve derinleştirme konusu olan Bölgelemenin, memleket bütününe amelî gayelerle sınıflama, plâncıların dediği gibi Alt ? Bölgeleme denemeleri yapmakta olduğunu bilirsiniz. Meselâ Marmara, şu üç alt-bölge halinde düşünülmüştür:

1 — Batı Marmara alt - bölgesi	(19,044 Km ²)
2 — Güney - Batı Marmara alt bölgesi	(24,043 Km ²)
3 — Doğu Marmara alt - bölgesi	(24,728 Km ²)

Topu birden 67,815 Km² olan ve Türkiye'nin 767,119 Km² sathının en bereketli parçasını teşkil eden bu tâli bölgelerden birincisi Trakya Marmarası olup üç Vilâyeti (Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli), ikincisi iki Vilâyeti (Balıkesir, Çanakkale), nihayet üçüncüsü dört Vilâyeti (İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bursa) içine alıyor. Şüphesiz her üç alt - bölge ve içlerindeki dokuz Vilâyet gelişmişlik yönünden ayrı ayrı kemmiyet ve keyfiyet farklılıklarını gösteriyor. Fakat bir bütün olarak az gelişmiş Türkiye'nin en gelişmiş bölgesini teşkil etmektedir. Millî geliri şöyle böyle 50 Milyar T.L. olan bu bütünü 1/5 ini bu bölge veriyor. Fert başına düşen gelirin ortalaması diğer altı bölgede 1537 L. iken Doğu Marmara'da 3000 e yakın. Aynı mukayeseleri sağlık politikası bahsinde ele alalım. Meselâ belli bir nüfus kitlesine düşen doktor sayısı Memleket bütünü yönünden 10,000 kişiye bir doktor. Fakat en gelişmiş D. M. bölgesinde 10,000 için on doktor. Fakat bu bölgenin alt/alt bölgesi demek olan İstanbul'da hemen hemen yirmi doktor! Keza D. M. dışındaki bölgede okuma çağındaki çocuk sayısından % 40,4 ü mektebe gidebiliyor ve mektep buluyor. D. M. bölgesi bu yüzde 90,5 e çıkarmakta! Yalnız bu % 90,5 da Bursa alt/alt bölgesinin payı az. Bu mukayese de aynı bölgenin iki çevresine, iki Vilâyet - yani İstanbul

18) Bk. H. Sadi Selen : Türkiye'de nüfus dağılışı, 1957, Ankara, Sf. 6.

bul'la Bursa hakkında - biri müsbet öteki menf olan - iki hüküm veriliyor. Keza bir başka belirti. Türkiye Devlet sna sektornn % 29 u, hususî ise % 48 i Doğu Marmara bölgesindedir. Gerçi memleket sathından yana bu nisbetler sevindirici olmaktan ziyade patoloji ve mvazenesizlik işaretidir. 1. Beş yıllık plnn "içtimaî adaletsizlik" diye belirtmek istediği "Bölgeler Dengesizliği" ile ilgili. Fakat S. S. A. M. adına araştırma yaptığımızı ve sizlerle dertleştiğimize göre âdeta "Kr Kadı" hikyesinde fırsat vermiyerek blgeniz ve hatta alt-blgeniz namına ve menfaatına davranacağız. Bu demektirki bölge nüfusunun ziraî olan dilimini gelişmiş memleketler hizasında azaltmak için bölge ve evre endüstrisini takviye lüzumunu duyduğumuz takdirde bazı iktisadî ve plncılar gibi dengesizlik üzerinde duracak, Marmara ve Ege bölgelerinin sanayileşmesini bir müddet için Doğu ve Güney Doğu lehine "Stagnation - Duraklama" ya maruz bırakma taraftarı olmiyacađız¹⁹."

lkeler gibi bir ülkedeki bölgelerin de gelişmişlik derecelerinin tayininde ziraî sektorn çeşitli yönlerden ele alındığı malumdur. Gelişmişliğin llerinden biri ve en esaslısı olan ziraî sektor geliri düşüklüğü en ziyade bu bölgede. Fakat ziraî nüfus başına düşer gibi yönünden diğer bölgelere ve memleket ortalamasına nisbetle çok elverifli: 1000 e karşılık 1680! Zanaatları da içine alan sanayi sektor gelirinin % 38,3  bu bölgeden. Altyapı varlığı, yol şebekesi, enerji kaynakları ve hizmet sektor yönlerinden de hep ayni stnlk. Bölge ve alt bölge olarak Azgelişmiş ülkenin en çok gelişmiş bölgesi vasfını vermede Doğu Marmara'nın bir şerit teşkil eden üç nihayeti içinde İstanbul belki "esash mil" dir. Lkin bu "esashlık" da öteki iki Vilâyet de pay sahibi. Bu sırada "İstanbul'un kalkınma problemleri" için toplanan bir Kongrenin bazı Raporları  vilyetli alt-bölgenin nasıl uzv bir *nite* teşkil ettiğini, hatta bu uzv ünitenin memleket kalkınması bakımından bir rol oynadığını ve oynıyacağını anlatıyor²⁰: "...Anadolu'nun ierilerine doğru Doğu Marmara merkezlerinden yayılacak tesirler zamanla bütün Anadolu bölgelerini kaplıyacak. yalnız doğu Marmara kesimini değil, bütün vatan sathında bir inkişaf sağlıyarak kalkınmanın dengeli olmasına yardım edecektir. Zaif bir gövde büyük bir baş, olması yerine bütün bünye sıhhatli, ahenkli, işliyebilecek hale gelebilecektir."

19) Mamafih bu sözlerin sahibi, ayni zamanda Doğu kalkınması ile de meşgul bir içtimaiyat mensubudur ve icap ettikce Doğu'ya ait yatırım adaletsizliğinden şikyet de etmiştir. Bk. Kooperasyon Sosyoloğisi, 1967, Sf. 400.

20) Bk. Ertuğrul Mentefe : Sanayileşme, "İst. Bl. Kal." Raporu, 1967 Sf. 84.

İlmî araştırma bir bakıma ve her şeyden önce tahlilcidir! Bir memleket ekonomisini tahlil etmek, memleket sathını coğrafî, sosyal şartlarına göre âdeta sınıflandırmak demektir. Bölgeleme, bu zarurete cevap verir. Analitik görüşü daha ileriye götürürseniz her bölge kendi içinde bir bölgeleme ameliyesine tâbi tutulur. Bu durumda her şehir, her kasaba, hatta her köyler topluluğu ve her köy başka başka monografilerin mevzuu olacaktır. S. S. A. M. azalarının gerek bu sene, gerek gelecek yıllar da Sakarya'nızı size tamtacak araştırma ve konuşmaları benim geçerayak ve pek sathi olarak işaret ettiğim bölge üstünlüklerini derinliğine inceleyeceklerdir. Biz sadece enime boyuna çoğaltılacak bu gibi kıyaslama misallerine son verirken şu neticeye varmak isteriz Gerek millî ölçüde, gerek bölge çapında, gerek alt-bölge çerçevesi içinde elde edilecek terkipler, bölgeler ve altbölgeler arasındaki farklılık ve başkalıkları silmekte, felsefî ifade ile "hususî" ler, "tek" ler ve "müşahhas" la rumumî, "mücerret" içinde silinmektedir. Sosyal roman ve hikâyeden, monografik tasvirlerden sosyal ilimlere varmak için bu yolun takip edilmesindeki metodolojik zaruret üzerinde durmanın yeri burası değildir. Plânlama ve Bölgelemede ihtisas, sahipleri belki de analitik zihniyeti daha ileriye götürecekler, birinci *sübdiviziyon*'u ikinci bir *sübdiviziyon*'a tâbi tutacaklardır. Vilâyetler, mahzurlu olmasına rağmen bu ikinci parçalamada amelî bakımdan işe yarar. Nitekim İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü de çevrenizi Doğu Marmara alt bölgesinin içinde ikinci bir alt bölge olarak *Sakarya Vilâyeti*'ni araştırma konusu yapmış bulunmaktadır.

Görülüyor ki çevreniz ekonomisi, muallakta değildir, memleket bütünüyle ilgilidir. Kalkınma modeli arayan memleketler, bir memleketin çeşitli bölgeleri, tıpkı insanlar gibi âdeta taklit edilecek nümune memleket ve bölge ararlar. Bölgeniz, yukarıda işaret ettiğim çeşitli gelişmişlik belirtilerinden ötürü Türkiye bölgeleri için takip edilecek model diye gösteriliyor. Bu, taklit ve takip edilecek üstün ve memleket çapında kalkınmış bölge veya alt bölgenin hedefine kavuştuğu manasında anlaşılmalıdır. Aksine tabii ve sosyal faktörlerin tesiri altında vücutta gelen nisbî gelişmişlik durumunun önce gerilememesi, sonra *stagnasyon* haline girmemesi, nihayet daha da gelişmesi için çevre iktisadî politikasının birdüziye takip, kontrol ve tashihe tâbi bulundurulması lâzımdır. Eğer S. S.A.M., bir ân için kurulmuş, geçici bir araştırma teşkilâtı olmaz, aksine devamlı bir organizasyon olursa işaret ettiğim tedkik, takip vazifesini üzerine alır ve çevrenizin de yardımı ile birçok Avrupa, Amerika belde ve çevrelerindeki Hükümet dışı ilmî organizasyonların Türkiyede ilk nümunesi olmak durumuna girebilir.

Hülâsa ister 7 memleket bölgesinden biri olarak, ister bir bölgenin alt bölgesi olarak, isterse bu alt bölgenin de kendi içinde ikinci tâli bölgenemesi neticesinde alt/alt bölge, yahut çevre ve belde olarak ele alın-sın hepsi için kullanılması zarurî araştırma metodu, "olan" ın görülüp-incelemesi, sonra "olması lâzım gelen",e doğru yöneltilmesi le sıkısıkıya alakalıdır. Araştırma, daima araştırma ve yine de araştırma! Bölgeler ve şehirler ve köy toplulukları karşısında bu *Araştırmacılık* garphlaşma'nın, en başta gelen bir davranışdır. Bu davranış olmaksızın ampirik, geliş-i güzel tedbirler ancak iktisadî ve içtimâî politikaları heyecanlı ve politik görünüşler altında muvaffakiyetsizliğe, iflâsa götürecektir.

— VIII —

Şehirleşmenin Sosyolojik Yönleri

Dünün Tığcılar köyü, veya Ada'sı böylece Türkiye bölgelerinin en gelişmesine dahil olan Vilâyetlerin bir bakıma 2. si, yani Marmara bölgesinin Doğu bölümünde İstanbul'un arkasında yer alıyor. 1837-1967 arasındaki 130 yıl esnasında coğrafi şartların imkânlarını değerlendiren bir insan topluluğu şehrimizin bugünkü durumuna gelmiş ve Adapazarı gerçekten şehirleşmiştir. Bu şehirleşme Türk şehir sosyolojisi labratuvarında incelemeğe değer tipik bir sosyal hâdisedir. Zira uzak ve yakın tarih boyunca şehirleşmiş yerleşme yerleri, bir defa olupbitmiş, dikkat çekici vasıfları silinmiş, onların şehirleşmesini görüp yaşıyan nesiller ortadan çekilmiş, bugünkü nesiller geçmiş cedlerinin zahmet ve gayretlerine hazırc konmuş bulunmaktadır. Şehirlerimize ait tarihî, edebî, istatistik vesikalardan ortada eser yoktur. Türkiye'de sayıları çok mahdut birkaç yeni şehirleşme misalinin ilki olarak ele alınan Adapazarı ise, şehir durumuna girişinin dikkati çekmesinden dolayı, bazı muharrirleri harekete sevkemiş bulunuyor. Öteteraftan Adapazarı, olupbitmiş bir şehirleşmenin değil, sosyologların tabiriyle *devâm eden bir gelişme, istihale halinde bulunan bir hâdise* (Un phénomène en état de transformation) nin misalidir. Bu misali, gelecek asırların tarihci, şehirci, iktisatçı, sosyolog, monografyacı, hatta, sosyal romancı bütün bilgi mensuplarına etraflı araştırmalar vasıtasıyla tanıtmak, ifası gerek bir ilmî vazifedir de. Zaten İstanbul Üniversitesinin bir Enstitüsünü harekete davet eden de bu misaldeki orijinallik değil midir? Dahası var: Genç Vilâyetinizin başında bulunan Valinizden en mütevazî memuruna kadar bütün Vilâyet idare-

cilerinin sorma ve soruşturma yapan S.S.A.M. azalarına cömert bir alâka göstermeleri de tam zamanında başlamış, geciktirilmemesi lâzım bir araştırma ile meşgul olduğumuzu göstermiştir.

Şehirleşme hâdiseleriyle meşgul olan ilimler arasında en başta coğrafyanın bulunduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Gerek fizik coğrafya, gerek onu tamamlayan beşerî ve iktisadî coğrafya yerleşme mahallerinin seçiliş ve gelişme, şartlarına araştırır. Hatta bazan bir meslek egoizminin tesiri altında coğrafyacı, bütün meselenin bundan ibaret olduğunu düşünerek diğer ilim kollarının alâkasını lüzumsuz göstermek ister. Bu gibi halter, siyasî meselelerde güdülen Doktrin, Hizib, İdeoloji çatışmalarının andırıldığı için üzerinde durmıyacağız. Esasen huzurunuzda böyle bir münakaşaya girişmeğe de lüzum yoktur. Yalnız coğrafya yönünden aydınlatma da zaruridir. Daha sonra beşerî, iktisadî ve hatta içtimaî sıfatlarını taşıyan coğrafyaların tasvirleri de sosyoloji için müstesna bir değer taşır.

Coğrafyadan sonra bütün dalları ile Tarih, şehirleşmelerin sergüzeştlerini hikâye eder, doğan, sönüp ölen, yine doğan ve gelişen şehirlerin geçmişini anlatır. Bazı coğrafyacılar bu gibi şehir tarihleri bulunmadıkça ve ele alınmadıkça şehir coğrafyalarının eksik kalacağını bile düşünür ve "Tarihî coğrafya - La Géographie historique" araştırmalarından faydalanırlar.

Nihayet İstatistik ve demografi (nüfusiyat, nüfus ilmi) nin de şehirleşme hareketleriyle ilgisini işarete bile lüzum yoktur. Son olarak şehirlerin tâbir caizse hendese'sini ele alan, eski beldelerin gerçekleşmiş fizik plânlarını, yeni ve gelişmeğe hazır olanların da gelişme ve imar plânlamalarını çizen ve izah eden "Şehircilik - Urbanisme" i de gözönüne almak icabetmektedir.

Fakat bu gibi ilimler, teknik bilgiler ve başkalarının köy ve şehir kuruluşları ile meşgul olmaları da gerekdikçe içine alan sentezci ve birleştirici bir sosyal ilmin yardımından bizi vâreste kılamaz ve kılmamalıdır: *Sosyoloji*. Ötedenberi Tarih, Coğrafya, İktisat, Hukuk, gibi bilgi kolları içinde gizlenen sosyal faktörlerin tanıtıcı ve araştırmacısı olan sosyoloji, geçen asrın yarısında ismi ve cismi ile ortaya atıldıktan sonra dallanmış, son zamanlarda da yeni bir sosyoloji dalma meydan vermiştir: *Köy ve şehir sosyolojisi*. Bu yeni ilim dalının ilk kitabını veya ilk olanlardan birinin iki Amerikan sosyoloğu 1930 larda neşretmiştir.: *P. Sorokin* ve *C. Zimmerman*. Biz Adapazarının şehirleşme vetiresini izaha çalışırken bu eserin halâ yeniliğini muhafaza eden metodundan faydalanacağız²¹.

21) Bk. P. Sorokin - C. Zimmerman : Principles of rural-urban sociology, 1929 N. Y., Sf. 1-650. Bu iki müelliften ikincisi üç yıl önce memleke-

Eski "Mühimme" kayıtları, Adapazarının bugünkü kuruluş alanı içinde bir sokak adı olan Tığcılar'ı köy olarak zikreder. Biz bunu şehrin ilk nüvesi sayacak olursak Adapazarı yavaş yavaş bu nüve etrafında şeklini bulacaktır²². Şehirlerin doğuş ve serpilşinden bahseden sosyologlar, Adapazarımızda bizim işaret ettiğimiz mahalle ve sokak adına benzer hallere büyük bir ehemmiyet verirler. Meselâ Fransız içtimaiyatçılarından olan, vaktiyle talebeliğini yaptığım Profesör M. Halbwachs, Berline ait bir araştırmasında şehrin bir kaç yerinde Berlin adını taşıyan sokak bulunduğunu söyler. Zira şehrin 18. asırdan önceki kasaba durumunu sırasında etraftaki köyler Berlin adını sokaklarına vermişlerdir. Gel zaman, git zaman köyler birleşerek büyük Berlin'e meydan verince o adlar değiştirilmiş, bu yüzden aynı şehirde aynı adlı bir kaç cadde, sokak kalmıştır²³.

Adapazarınızda da bunun küçük bir benzerine rastlıyor. İki asır önceki "Mühimme" deki köy adı döne dolaşa şehrin bir sokağı oluyor!

— IX —

Şimdi muhayyilemizi kullanarak Adapazarı'nı yerinde veya kenarında böyle 200 sene önce mevcut Tığcılar köyünü gözönüne getiriniz. Sonra yılları atlayarak 1967 ye varınız: Köy, şehir olmuştur. O halde bu oluş

timize davet edilmiş olup verdiği dersler dilimize çevrilmiştir. Bk. C. C. Zimmerman: Yeni Sosyoloji Dersleri, 1965 (Çeviren: Doçent Âmiran Kurtkan). Prof. C. C. Zimmermanın memleketimize daveti ve gelişi, hakkında yapılmış bazı yazıların neşrine sebep olmuştur.

22) Bk. T. Balcıoğlu : Adapazarı Tarih ve coğrafyası, 1954, Sf. 6: "Sanat erbabı kendi aralarında mükemmel bir lonca teşkilâtı yapıyorlar. Adapazarı'nın bugünkü mahalle isimleri olan **Tığcılar, Başlar, Tuzla, Çınarcılar...** vaktiyle bu sanat erbabının meydana getirdikleri köylerdi. Zamanla bu köyler birleşerek bugünkü Adapazarı meydana gelmiştir..." Zikri geçen, "Mühimme" 1581 tarihini taşıyor.

23) Geçen sene Londrada bulunduğum zaman buna benzer bir vaziyete şahit oldum. Şöyle ki İstanbuldan gönderilen maasım bir müddet geçmişti. Halbuki Üniversite vaktinde gönderildiğini ısrarla bildiriyordu. Banka müdürüne bir kaç defa başvurunca dosyalarını incelediler. Nihayet anlaşıldıkı İstanbuldan yazılan adresime bir S. W. işareti konmamış, onun yerine sokak ismi yanına bir N. ilâve edilmiş. Oturduğum sokağın adı da bir İngiliz şahsiyetin ismi olan **Cranley** idi. Bu isimde Londranın bir kaç semtinde sokak, mahalle varmış. Zarfın üzerine "S. W. - Güney-Batı" yerine "N. - Kuzey" konmuş Nihayet bulunmayınca geri göndermişler!

neden ibaret? İstatistikçi belli bir nüfus mikdarma ulaşan yerleşme yerine *kasaba*, biraz daha fazla nüfuslu yere *şehir* diyor. İdare bu ölçülere göre resmi personeli tayin ediyor. Fakat köyden şehire geçme vetiresi bu kadar basit olmasa gerek. Kemmiyet değişikliği içinde bir keyfiyet değişmesi olmasa sadece bir nüfus yığılması karşısında kalıncırdı. Halbuki misalimizde Tığcılar'dan Adapazarı'na geçiş bizi bir takım içtimaî, netice olarak kültürel, manevî istihalelerin, bir halden başka hallere geçişlerin zinciri ile karşılaştırmaktadır.

Bu istihaleler, zincirinin halkalarını aşağıdaki levhada bir kaç sene evvel İktisat Fakültesinde Sosyoloji öğretiminde bulunan Amerikalı Profesör C. Zimmerman'ca mücerretleştirilmiş olarak gösterilmektedir:

Farklar	Köy Âlemi	Şehir Âlemi
Meşguliyet	Çiftçiler ve aileleri-Zirai olmayan meşguliyet azlığı ve ehemmiyetsizliği.	Bütün gayrizirai meşguliyetler: Zanaatlar, Endüstriler, Ticaret - Serbest meslekler...
Çevre	Tabiatla doğrudan doğruya temas.	Tabiattan uzaklaşma - El imalâtı, sınaî muhit....
Hacim	Açık çiftlik hayatı - Küçük zirai cemaatler...	Şehir cemaati genişliği - Cemaatlikten cemiyet haline geçiş.
Kesafet	Kesafet ve köylülük arasında menfi korrelasyon.	Kesafet ve şehirlilik arasında müsbet korrelasyon.
Heterojenlik ve homojenlik	Şehir cemaatine nisbetle daha çok homojen olma - Heterojenlikle menfi korrelasyon.	Köy cemaatine nisbetle daha çok heterojenlik -Heterojenlikle müsbet korrelasyon.
Farklılaşma	Farklılaşma ve tabakalaşma azlığı - Menfi korrelasyon.	Farklılaşma ve tabakalaşma çokluğu - Müsbet korrelasyon.
Hareketlilik (Mobilite)	Saha, meşguliyet.. gibi mobilite şekillerinin şehirlere nisbetle çok daha az entansif olması - Şehre göç - Köylülük ve hareketlilik arasında menfi korrelasyon.	Mobilite şekillerinin entansifliği - Yalnız fevkalade zamanlarda köye göç - Şehirlilik ve hareketlilik arasında müsbet korrelasyon.
Münasebetler	Halkm karşılıklı münasebetlerinde azlık - Az olan ilişiklerde de basitlik ve samimilik - İnsan'ın insan olarak sosyal münasebetler ağına girmesi..	Karşılıklı münasebetlerde çokluk-Gayrişahsi, fırsat zuhurunda vaki, kısa müddetli temaslar - Standardlaşmış münasebetler - Formalist davranışlar - İnsan'ın cemiyet'de bir sayı, adres firma... olması ve insan'ın manevî bir varlık sayılmaması - Alabildiğine cemiyet halin ve fertciliğin gelişmesi...

Bize zahirde basit, hakikatte yüksek bir tecrit mahsulü olan bu cedveli veren iki Amerikalı Sosyolog, eğer dünün ve bugünün Adapazarı'nı tanısalardı onu mutlâka bir misal olarak seçerlerdi. Zira "Köy âlemi"nden "Şehir âlemi"ne geçiş gözle görülecek gibi dikkat geçiyor. Meselâ *mobilité* hadisesi, *Tığcılar*'dan *Adapazarı*'na istihale eden yerleşme yerinde ne kadar aydın! Şu satırların çevreniz için yazıldığı hissi hasıl olur gibi: "Şehirlerdeki hareketlilik (Mobility), su katreleri hızla yer değiştiren bir nehrin hareketine benzer. Sular yeni ve hücre köşelerden akar, gelir ve yine başka yeni ve uzak noktalara gider. Katreler nehrin hızı içinde şuraya buraya doğru sürüklenir. Köy cemaati, gidip gelen ince ve hafif dalgaları bulunan bir havuz gibidir, içindeki su zerrelere durgun ve hareketsizdir. Şehir cemaati ise çok daha şiddetli bir metabolizma karakteri gösterir ve şehir nüfusunu köylerdekine nisbetle çok daha hızlı bir şekilde değiştirir²⁴." Keza 93 göçmenleriyle iskân edilen, Bosna ve Balkanlardan gelen mühacirlerle dolan, etnik ve lisanî heterojenliklere sahne olan XIX. asrın Adapazarı, bugün nisbî bir homojenliğe yönelmiştir. Okuryazarlık, tahsil, gazete ve Dergi takibi köyden ziyade şehre has meşguliyetlerdir. Şüphesiz şehrin köye nüfuzu nisbetinde, köyler de sonraları ulaştırma vasıtalarının gelişmesiyle şehrimsi bir karakter kazanır. Fakat entansif meşguliyet yönünden köyün okuryazarlık, mektep ve gazeteden mahrumiyeti takdirinde bunun doğurduğu üzüntü, her halde meselâ matbaa işçileri grevi neticesinde gazetesiz kalan bir şehir halkının duyacağı "kâğıt kokusu" hasreti kadar derin olamaz. Onun içindeki "şehir halkının daha çok okuduğu" söylentisi yanlış değildir. Bunun sebebi "şehirlinin her şeyi bilmek isteyen insan" diye tarifinde gizlidir. Gazete dergi ve kitap şehirlin "manevî bagaj"ı sayılmaktadır²⁵.

Müsaadenizle şehir ve köy âlemlerini basit - formüllerle vasıflandıran bu tablo içinden birkaç noktaya avdet etmek, mücerret düşünceleri biraz müşahhaslaştırmak istiyorum.

Şehirler, gerek kendi ilk menşe'leri olan köylerden (meselâ Adapazarı'nız için *Tığcılar* köyü ileri sürülüyor), gerek yepyeni bir iskan mahallerinden (meselâ Karabük gibi) genişleme yolu ile gelişirler. Her iki şekilde de şehirler bazı tarafları ile köy ve kasaba denen morfolojik yapılardan ayrılırlar. Şehrinizin tarihçesi ile meşgul olanlar, Adapazarı'nın tâ XVI.

24) Bk. P. Sorokin - C. Zimmerman : Principles of rural - urban sociology, 1929, N. Y. Sf. 28.

25) Bu halk tariflerini Sorokin-Zimmerman'da buluyoruz. Bk. A.g.e.: Sf. 285: "An urbanit is a man vuhö knovus everytling", "Mental luggage" v.s.

asırlardan itibaren Tığcılar köyü etrafında teşekkül ettiğini kaydetmektedirler. O halde hayalinizde yaşatacağınız ve bugün beldenizin bir mahallesi olan Tığcılar köyü ile ondan doğan şehrinizi, sosyal varlıkları yönünden mücerredleştirerek karşılatıralım:

Birinci Fark :

Köyler ve şehirler sakinlerinin meşguliyet neveleri itibariyle birbirinden farklıdır. Köy esas itibariyle bilindiği gibi tamamiyle ziraî yapıya, şehir ticarî ve sınaî yapıya sahip, bununla beraber köyde birkaç zanaat-kâr, beş on dükkân şehirde de, bilhassa etraflarında ziraî faaliyet bulunabilir. Mesele bir nisbet ve ölçü meselesidir.

Şehir sosyolojisi ile meşgul içtimaiyatçılar, ideal şehir tipinin, park ve bahçeler müstesna, temamiyle gayri ziraî olması, zanaat ve sanayi beldesi halini alması gerektiğini söylüyorlar.. Günümüzün Doğu bloku denen memleketleri, bu ideal tipi kollektivist iktisat politikası yolu ile gerçekleştirmek ve ziraî nüfusu smaileştirmek ideolojisini takip etmektedirler. O kadar ki köy denen morfoloji, tarihe karışmalı, onun yerine muazzam “Ziraî şehir - Agronogrod” ler geçmeli. Hülâsa gerçek olan nokta şehirleşmenin ziraî nüfusu belli nisbetlerde sınaî nüfusa irca etmesidir. En ileri, gelişmiş memleketlerde % 50 ile % 30 arasında gösterilen bir çiftçi tabakasının mevcut olduğu, bunların da pazar ve piyasa metarı istihsal eden kuvvetli aile işletmelerinden teşekkül ettiği görülmektedir. Bu neviden düşünceleri, sizler eski Tığcılar köyünün, yahut Sakaryanın 400 ü aşan köylerinden aşına olduğunu birinin yaşayışı ile Adapazarının şehirli hayatını karşılaştırmakla müşahhaslaştırabilirsiniz.

İkinci Fark :

Köy cemaati homojendir. Köylüler arasında kıymet hükümleri, zevkler ve telakkiler başkalaşmamış, ilmi ifadesiyle “Différencié - Birbirinden ayrılmış” dır.. Şehirde ise bu homojenlik, birbirinin aynı olma yavaş yavaş çözülür. Hele büyük beldelerde herkes kendi âleminin sultanıdır. Fertilite alabildiğine gelişir. Örfler, adetler, ananeler gevşemeğe başlar. Köyde ve hatta kasabada aile fertleri dini, ahlâki, siyasi ve bedii telakkiler itibarile mütesanit iken şehir de aksi. Bu ayrılıklar aile kuşakları arasında gittikçe artar. Peder bir başka klübün, bir başka siyasi partinin, mahdum ve kerime ise bir başka Derneğin ve partinin azası olabilir. Şehir fertlerinin bu heterojenliği, birbirinin aynı olmaması, sosyal kıymet hükümlerine herhan-

gi bir anarşiyi, ahenksizliği de doğurmaz. Köy'deki tesanüt ve ahenk başka neviden, şehirdeki de başka neviden. Bir Fransız sosyoloğu — ki memleketimizde adı çık anılır: *Durkheim* —, köy ve köyümsü toplulukların homojen hayatındaki tesanüdü “Mekanik” der. Bir Alman sosyoloğu ise buna “Cemaat — *Gemeinschaft, Communeauté*” adını verir, Şehirlilerin tesanüdü ise birbirinden ayrı beden uzuvlarının bir uzvi tesanüt teşkil etmesine benzer bir “uzvi” ahenk taşır. Buna Alman sosyoloğu F. Tönnies “Cemaat”in aksine “Cemiyet - *Gesellschaft*” demektedir. Demek ki köy, cemaatin, şehir cemiyetin bulunduğu yerleşme mahalleridir.

Üçüncü Fark :

Köy mobilite denen sosyal hareketlilik ve seyyalikten mahrumdur. Bu yüzden ibtidai ziraî teknik, eğer şehirdeki bir yenilikten faydalanmazsa, asırlarca olduğu gibi kalır. Ziraî sınıf ve onun üçlü (çok topraklı, az ve orta topraklı, pekaz topraklı veya topraksız) tabaka nizamı esaslı bir değişme geçirmeden sürer gider. Şüphesiz bir devrin küçük ziraî işletme sahibi, çeşitli amillerin, meselâ şehir pazarına açık olmanın, kommersiyalizasyon vetiresinin köye nüfuz etmesinin tesirleri altında, kooperatificiliğin nimetlerinden faydalanma neticesinde malî durumunu kuvvetlendirebilir. Ziraî teknolojiye değişmeler görülebilir. Fakat yine de hele memleket az gelişmişler kategorisine mensup ise, bedenî veya hayvani muharrik kuvvet dışında bir keşifin sahnesi olamayacaktır. Şehirde ise keşfetme, yenilik vücutte getirilmeden eser görülemez. Lakin aynı köy cemaatinin çocuğu ve genci şehirli çocuğu ve genci ile aynı fırsat müsavatına nail olur, şehir mektebinin nimetlerinden faydalanırsa “toprağının taze olmamasından, yorgun bir kuşaktan gelmemesinden ötürü” belki de şehirli arkadaşını zekâca, kabiliyete geçer. Ve çeşitli sahalarda *mobilité* nümunesi olur. Büyük şehirlerin insan akınına yeni bir canlılık, dirilik aşılama hususunda köy cemaatlerinden kopup gelenlerin tesiri ayrı bir sosyolojik araştırma mevzuudur.

İşte benün rastgele ve dağınık şekilde belirttiğim köy ve şehir hayatı farkları ilmi ifadelerle yukarıdaki tablo'da şemalandırılmış bulunuyor. İleride gerekirse Tığcılar köyünde bugünkü Adapazarı'na doğru uzanan çizgi üzerinde köy cemaatleriyle şehir cemiyetinin farklarını belirten incelemeler yapmak mümkün olabilecektir. Şimdiden sorulacak husus bugünkü Adapazarı'nın bir şehir olarak Şehirliliğe mahsus sosyal vasıfları ne nisbette gösterdiğiidir.

Bu husus benim yaptığım konuşmaların sınıırım aşmakta o, benden sonra sizlerle karşılaşacak başka arkadaşların işleyecekleri çeşitli mevzulara götürecektir.

— X —

Şehirleşmenin Doğurduğu Sosyal Meseleler

Bununla beraber S.S.A.M. nin 1966-67 ders yılı için Sakarya merkezinde düzenlediği konferanslara, sizleri aydınlatacağım, emin olduğumuz alakanızı daha da arttıracığını düşünerek çok umumî çizgileriyle olsun temas edeceğim.

Bir şehir her şeyden önce tabiatın seçilmiş bir köşesinde kurulmuş bir iskan mahallidir. O halde bu tabiat köşesinin üzerinde kurulan şehir bir şehir plânlamasını anlatacaktır. Bu tabiat köşesi üzerinde kurulan şehir bir şehir plânlamasına tâbidir. Yakın zamanlara kadar ampirik şekilde, Belediyelerin inisiyatifine bırakılmış, şimdi disiplin altına alınmış bir şehir plânlaması şehriniz için de yürütülmektedir. Konunun ayrı saha olması, "Merkez" i Teknik Üniversitenin Şehircilik Kürsüsü ile temasa getirmiş, Kürsü Reisi Sayın Prof. Kemal Ahmet Aru'nun müstesna ilgisi sayesinde kendisinin genç arkadaşlarından Orhan Göçer S.S.A.M. azahgını kabul ederek bu hususta bir deneme yapmıştır. O halde coğrafyacidan sonra fizik plânlama mütehasşısını dinliyeceğiz.

Şehrin daha çok "madde" si ile alakalı bu iki araştırma ve konuşmanın arkası sıra sosyo-ekonomik meseleler gelmektedir. Bunların başında da Sanayileşme problemi yer alıyor. "Merkez" azasından Sosyoloji Doçenti Dr. Amiran Kurtkan sizlere bu mesele hakkındaki çok etraflı anketinin neticelerini anlatacaktır. Şehirleşme ile sanayileşme arasında karşılıklı illiyet ilişkileri vardır. Şehirleşme mi önce, sanayileşme mi? Böyle bir mantık oyununa kendimizi kaptırmadan Adapazarı'nın Sultan Hamit devrindeki "Fabrika-i Hümayun"lardan başlayarak 1954 ün Şeker Fabrikasına kadar uzayan sanayileşme hareketini Adapazarının sanayileşmesini incelemiş olan arkadaşımız anlatacak ve belki de sanayileşmeyi şehirleşmenin illeti olarak gösterecektir. Bunun arkası sıra sanayileşmekte olan şehrinize her taraftan vaki olan göç'ün cereyan tarzım ve iş intibaklarını belirten bir ördüncü konuşma gelecektir. Beldenizin iş gücüne katılan insan elemanın

kaynakları Sosyoloji Doçentlerinden C. O. Tütengil ile Oğuz Arı tarafından izah olunacaktır.

Bu arada Adapazarı'nın Sakarya Vilâyetinin endüstrileşmesinde, yabancı sermayenin *mefkûre* olarak yerini düşünmek de mümkün. Esasen 67 Vilâyet içinde yabancı sermayeden Vilâyetinizin istifadesi bildiğiniz gibi bir vakiadır.

Türkiye'deki yabancı yatırım haritası çizilmiş midir? Yahut Vilâyetlere göre tanzim olunmuş bir liste var mı? Bilmiyorum. Fakat Enstitümüzle Vilâyetiniz arasında ilmi faaliyetin yürütüldüğü günlerden beri böyle bir harita ve liste üzerinde durmanın faydalı olacağına kanaatim var. S. S.A.M., bu maksatla (Türkiye'de Yabancı Sermaye ve Teşebbüsün durumu, Sakarya çevresinde bu bakımdan mevcut yabancı yatırım ve bu gibi yatırımlara elverişli iktisadi faaliyet kolları) gibi bir konuyu işliyecek, araştırma neticesini sizlere sunacak bir iktisatçı aramaktadır.

Gerçekten S.S.A.M. azaları ile U.S. Royal Lâstik Fabrikasını ve Budaklar köyündeki Pipo İmalathanesini ziyaret ettiğimiz günlerden beri bu konuyu düşünüyorum ve kendi aramızda soruyoruz: — Acaba Sakarya çevresinde yabancı sermaye ve teşebbüsün kendi başına veya yerli iştiraklerle faaliyet göstereceği, iş yapabileceği alanlar nelerdir? Mesele herşeyden önce bir araştırma işidir. Eğer S.S.A.M. daimi bir Dernek bir tesis haline gelebilirse bu mevzuu derinliğine işlemek, tasavvurundadır. İlimle uğraşanlar mutasavvıfların *Erenler*'i gibidirler ve bu takdirde “Erenlerin sağı, solu'da aranmamalı!”. U. S. Royal'ın memur ve işçileriyle, Budaklar Köyünün kahvelerinde güngörmüş köylülerle yaptığımız sohbetler “halk” denen yığınım ifade edemediği bir muhabbetle Ecnabi'nin para ve teşebbüs gücüne değer verdiğini gösteriyor. Halk akılseliminin bu görüş ve duyusu, “Evlâtlarımız yanımızda İş ve maharet sahibi oluyorlar!” sözündeki halk hikmeti ilim ve idare adamlarınca millî menfaat bakımından ölçülmek, biçilmek şartıyla Türkiye tabiatını “İstismar” için yerli ve yabancı işbirliği, iktisadi gelişme politikamızın ana prensipleri arasında yer almaktadır ve almalıdır da. Adapazarı'nın ve bütün Sakarya'nın sanayileşmesini inceliyecek olanlar bu noktaya da temas edeceklerdir. Biz burada meseleye umumî çizgilerle dokunacağız.

Sakarya'mızda İmparatorluk devrinde yabancı teşebbüsler, bunlara vasıtalık yapan “ekalliyet” lere ait teşebbüsleri var mıydı? Bir şey bilmiyoruz. Fakat bilinmesi gereken bir şeylerin bulunduğu anlaşılıyor. Zira yalnız adı ile “Osmanlı” olan bir Bankanın 1920'den önce Adapazarı'nda ekalliyetleri koruyan bir Şubesi vardır. Bu şube halk çevrelerindeki riva-

yetlere göre çevrenin Rum ve Ermenilerine hammiyet elini uzatmaktadır. Hatta 1913'de ilk Türk Bankasının şehrinizde tesis edilmesi de buna karşı millî bir korunma reaksiyonu! Herhalde snai olmıyan, iç ve dış ticaretle ilgili bir ticarî istismara çevrenizin Cumhuriyet öncesinde sahne olduğu anlaşılmaktadır²⁶.

Cumhuriyet devrinde yabancı sermaye ve teşebbüs, edindiğimiz bilgiye göre 1960 ile kendini gösteriyor. Yerli teşebbüs zihniyeti kuvvetli olan çevrenizde önce bir (Sakarya Kauçuk Endüstrisi Anonim Şirketi) kurulmuştur. Fakat sonra 1962'de herhangi dış kaynak ararken, U. S. Royalla karşılaşmış ve teşebbüs yeni bir şirkete devredilmiş. Beşiköprü'de seçilen sahada kuruluş müsaadesinin tarihi: 3.1.1962. İşletmeye 1964'de açılan müessesenin inşaatı 28.000.000'a mal oluyor. Yeni şirket sermayesi yerli ve Amerikalı Nisbetler şöyledir:

% 37	Vehbi Koç Müessesesi
% 48	Amerikan Sermayesi
% 15	S. K. ve Y. ve K. Bankaları

Müessese arşivinde mevcut bir broşür, Avrupa'da (B. Almanya, İspanya, İsveç, Belçika, İngiltere, İtalya), Güney Amerika'da (Arjantin, Meksika, Porto Rico'da), Kanada ve Avustralya'da kurulmuş 60 kadar Lâstik fabrikasına Adapazarı - Arifiye yolu üzerindeki U.S. Royal Fabrikasının 1962-1964 arasında katıldığını hikâye ediyor. İleride müessese hakkında bir monografi hazırlıyacak arkadaşımız sizleri gerektiği gibi aydınlatacaktır.

İkinci Yabancı Teşebbüse Gelince :

Adapazarı'na yabancı teşebbüsün girmesi ve meşguliyet nev'i yönünden bir başlangıç olan *Pipo Fabrikası*, — ki aslında bir İmalâthane'dir, fakat halk *Fabruka diyor* — hakkında birkaç söz söylemek isterim.

Bazı deniz sahillerinde yetişen ve bizde halkın *Piral* dediği Çalı Süpürgesi Kökü, Budaklar köyünde edindiğimiz bilgiye göre çok sert, aşınmaz, çürümeğe çok mukavemetli bir madde. Fabrikanın Macar Teknis-

26) Adapazarı'nda 1913'de kurulan İslâm Ticaret Bankasının Mütareke devri Umumi Heyet toplantı raporları, buhran ve işgal yıllarında Adapazarı Osmanlı Bankası Şubesinde korunma ve depolama yardımı isteklerinin hüsnüniyetle karşılanmadığını gösteriyor. Bk. Türk Ticaret Bankası, Arşivi, "Beşiktaş Şubesi". Zaferden sonra O. B Şubesinin — Ekalliyetlerin bertaraf olmasından ötürü — kapanması da mânalı olsa gerektir.

yeni, R. de Pavlin bize Şu izahatı verdi: — Ben Türk tabiiyetinde Macar'ım. Bu maddenin çok değerli olduğunu bilirim. Karasusahillerinde çok var... Dünyanın muhtelif yerlerinde 21 Pipo Fabrikası iŐleten bir Alman'a bahsettim. 1965 de buna teşebbüs edildi. Bir Şirket kuruldu. Türk ortaklar var. Buradaki kuruluş, 22. fabrika!" Niçin Budaklar'm tesis yeri olarak seçildiğini soruyoruz: "Tesadüf! Buradan gelip geçerken işler bir yol zeri. Adapazarı'na yakın. Sonra eskiden bir çiftlik için yapılmış büyük bir yapı da var. İŞte Şu gördüğümüz bina. Bir dizel, 58 destere... Grevci işçiler müsaade ederlerse içeri gelip görebilirsiniz! Greve katılmayan 17 işçi içeride alıŐıyor..."

Bunları bize Fransızca ile anlatan Macar teknisyen ve İtalyan ustabelle çevrili fabrika havlusunun içinde. Bizler tel dışında. Sorduk. Grev bekçileri girmeye müsaade etmediler. Fakat konuŐmaęa müsaade edilmesi de bir müsamaha numunesi! Yetesiye bilgi de edinmiŐtik zaten: 54 iŐçiden 37'si grevci. Hepsi köy delikanlıları. Köy kahvesinde birkaç ihtiyar, Muhtar ve bir kısım İdare Heyeti azası grevden memnun değilleidi. Birisi: "— Bir düŐünün, bu köyde 15 lira yevmiye.. Az mı? Dokuz aydır greve devam ediyor. Alaka gösteren yok!"

DemiŐti. Sezdiiğimize göre Adapazarı'ndaki birkaç sendikacıdan başka bu grev iÇine taraftar kimse pek yok. Köylünün "İlakasızlık"dan Őikyeti de doğru görünüyor. Valilik birkaç defa hakem olmuş. Fakat...

Konuşmanın burasında toplantıda bulunan Vali Ertuğrul nler : —Dün akşam grevin anlaşma ile sona erdiğini sizlere haber vermek isterim" dedi ve alkıŐlandı²⁷.

İstanbul'dan gelen bizler için de bir müjde sayılan bu haberden dolayı S.S.A.M. adına değerli Valinize, bu neticenin elde edilmesine gayret edenlere teşekkür etmek isterim.

Konuşmamızın bu paragrafı çevrenize akan veya davet edilen Yabancı teŐebbüsle ilgili idi. Ben Şahsen yerli teŐebbüslerin Sakarya Tabiatini ve ham maddelerini değerlendirecek yabancı sermaye ile iŐbirlięine taraftarıyım. Arasına iŐitilen "Smrlyoruz" feryadı boŐ ve mnasız-

27) Konuşmamızın Adapazarı'nda yapıldığı günün ferdasında bir İstanbul Gazetesi (Milliyet: 14.3.1967) Şu haberi neşrediyor:

Sakarya (Hususi) — Budaklar köyünde 316 gündenberi devam eden ve "Türkiyenin en uzun grevi" olarak nitelenen "Pipo Fabrikası Grevi" dn işçiler arasında varılan anlaşma ile sona ermiŐtir. Alman İŐveren M. Raun ile Ağaç İŞ Sendikası BaŐkanı Ömer Deniz'in Valilikde yaptıkları toplantıda, işçiler zam isteklerinden vazgeçmiŐlerdir. İŐveren de grevci iŐçilerin yeniden işe alınacakları konusunda söz vermiştir.

dır. Gözünüzü dört açıp dikkatli olmak, usul ve nizam dairesinde elini uzatacak veya bizim bulup çağıracağımız ecnebi yardımını kabullenmek, iktisadî adalet kaidelerini hem yerli, hem de yabancı bakımından daima gözönünde bulundurmak kâfidir. Türkiye'nin en çok gelişmiş bölgesine dahil olan Sakarya gibi en az gelişmiş bölgeleri de belli ölçülerle gelişmiş memleketlerin sermaye ve teşebbüs gücüne muhtaçtır. Benim bu düşünceyi size anlattığım bugünlerde Amerika'nın çok gelişmiş Hollanda'da yatırımlar yaptığını, hattâ, evet hattâ bizde bir kısım "Aydın" ların "sömürülme" yaygarası kopardıkları ânda, bu yaygaraların kaynağı olan Sovyetler ve Peykleri âlemine de Batı Avrupasından yatırımcı müteşebbislerin çağırıldığı görüyoruz. İki yıldan beri Avrupa'ya akm eden işçilerimize, onları ileri memleketlerde istihdam edecek müteşebbislerin bizde işyerleri yaratmalarına çalışmak daha mantıkî değil midir? Budaklar köyünün 54, U.S.R. m 500 şu kadar işçisi karşımıza iki ders verici misal olarak çıkıyor. Bu misalleri Sakarya'nızda ve bütün memleket köşelerinde çoğalmış görmek yurt dışına işçi akını meselesinin çözümünün en salim yolu sayılmalıdır.

Sakarya çevresinin iktisadiyatında yabancı teşebbüs ve sermayenin iki enteresan belirtisi münasebetiyle Türkiye ölçüsünde umumî bir mesele var. Karşımızda mühim bir pedagojik, terbiye edici problemin bulunduğu söylememe müsaade ediniz. Yabancı teşebbüs, yerli teşebbüs ve iş gücünü ketiştirecek ve şüphesiz er geç birgün çekilip gidecektir. Bu gidiş ve teşebbüsü Türkleştirmek için aradan geçecek zamanı kısaltmak, bizim elimizdedir. Kısaltmak sanayileşme gayretimize, uzatmak şarkvari ataletimize, Refik Halid'in orjinal bir buluşu ile "Yangeldizm" imize ve bu sosyal hastalıktan sıyrılmamıza bağlıdır.

Her iki yabancı teşebbüs ve sermayenin Sakarya çevresindeki belirtileri bunlardan ibaret. Her iki sanayi müessesesinin sendikacılıkla alakalı grev, toplu sözleşme... gibi vakıalarına yeri gelince *Sakarya'da Sendikalaşma* konusunu işleyecek arkadaşımız ele alacaktır.

— XI —

Sakarya'da Bankacılık

S.S.A.M. için, "Sakarya'da Bankalar ve Bankacılık" konusu ayrı bir araştırma mevzudur. "Merkez" azasından Münir Kutluata ve birkaç arkadaş çalışma plânımıza göre önümüzdeki sene araştırmalarının neticelerini

sizlere sunacaklardır. Şimdiden mevzuu, sosyal bir hareket olarak sizlere takdim etmek isterim.

Önce bir nokta. Türkiyenin, yedi ana bölgesinin, 67 Vilâyetinin ve Kazaları'nın Bankacılık hayatından bahsetmekte bir başkalık, bir hususiyet aramamalı. Hatta sosyolojik bir araştırma sözkonusu olunca üzerinde çokluk duracak bir taraf da pek yoktur. Fakat çevre Adapazarı ve benzerleri olunca iş değişir. Zira Adapazarı Bankacılığının başlangıcı sıradan bir bankacılık değildir. Ekonomik bir hareket olmaktan ziyade sosyal mânası olan bir tezahür, bir reaksiyon davranışı karşısındayız. Sonra da Türkiye çapında orijinal bir hareket. Müsaadenizle şimdi bu meselenin geçirdiği tarihî merhalelere ve hukukî, morfolojik değişimlere temas edelim.

1 — Bir millî banka kurma fikri Balkan harbi ile I. Dünya Harbi arasında — I/Kânunüsânî/1329: 13/Kanunüsani/1913 — gerçekleşiyor. Fakat fikrin ilk belirtisinin XX. asır başlarına kadar geri götürülebileceği, nihayet yerli ve yabancı istismarları — ki esnafın tefeciler elinde zarar görmesi şeklinde tezahür ediyor — karşısında kendiliğinden bir toparlanma davranışı ile karşılaşılıyor. Adapazarı'nın iç ve dış göçlerle nasıl renkli ve çeşitli bir nüfus yapısı kazanmış olduğunu da gösteren bir Kurucular listesi ayrı bir inceleme konusu. Göç kaynağı itibariyle Bosna, Bulgaristan, Diyarbakir ... lerden gelüp Ada'ya yerleşmiş olanların da içinde bulunduğu bu müteşebbis zümreyi isim şöhret ve resimlerine göre "İlmiye", "Esnaf", "Tüccarân-i mutebere" ... teşkil etmektedir. O devir Türkiyesinin kendi şahsî gayretleriyle bir kasaba burjuvazisi manzarası da gösteren bu 12 kişilik kurucular heyeti dağılık şahsî malî varlıkları bir araya getirmek, hamleli değil tedricî şekilde kasabalarında ki yabancı menşe'li ve gayrimüslim zümreyi himaye eden bir banka şubesine karşı suurlu ve imanlı bir reaksiyon hareketi. Önce iki kurucu adını da açıkca taşıyan Türkçe — ve Fransızca — bir unvan:

**Hacıadembeyzade İbrahim ve Sipahizade Hamit ve Şürekası Ada-
pazarı İslam Ticaret Bankası
Banque Islamique d'Ada-Bazar**

Müessesenin sadece Türkçe ve Frenkçe unvanı çok şeyler ifade ediyor. Müessese kendisine karşı reaksiyon gösterilen yabancı kapitalist müessesenin dili ile de tanınmak istemekte. Dikkat çekici bir manzara. Sakarya Bankacılığım tanıtabilecek araştırma ekibi sizlere bu manzaranın bütün çizgilerini çizeceklerdir.

2 — Bir rapora göre: "Banka, küçük bünyesine ve mahdut imkânlarına rağmen I. Dünya Harbinin yarattığı ekonomik güçlüklerle karşı koy-

muş”, Harp sonunda, 1919 da “Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi” unvanı altında ilk komandit şeklini terketmiştir. Cumhuriyet’in ikinci yılında da imvanındaki “Osmanlı” yerine “Türk” ü koymuştur. Nihayet 1928 de “İslam” kelimesi de çıkarılarak “Adapazarı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi” unvanı kullanılmıştır²⁸.

3 — Kuruluşunun 20. yılında 1934 senesinde Banka mahalliliği bırakarak merkezini yeni Devlet Merkezine naklediyor. 1952 de İstanbul umumî merkez yeri seçiliyor. Bugünlerde şehrinizde kutlulanan 54. kuruluş yılı münasebetiyle geçenlerde şehrinizde yapılan bir toplantı ömrü yarım asrı aşan bu malî müessesenin 1313 deki mahallî canlılığı millî bir ekonomik hareketlilikle devam ettirdiğini göstermektedir. S.S.A.M. Dosyalarına giren bir Adapazarı gazetesinin bu hareketliliği birkaç rakamla aydınlatan yazısında 54 yılı kucaklayan şu bilgi demetiyle karşılaşıyoruz:

“1913 yılında şehrimizde **Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Komandit Şirketi** olarak kurulan bugünkü **Türk Ticaret Bankası A.Ş.** 54 yaşını ikmal etmiş bulunmaktadır. Halen Türkiye’nin her tarafına 107 şubesi ile faaliyet gösteren Banka Millî hususi teşebbüs fikrinin sembolü olmuştur. Türkiye’nin 1913 gibi her bakımdan karanlık olan yıllarında ileri bir fikir ve büyük bir azimle ortaya atılan Bankanın kurulmasından Adapazarlılar olarak ne kadar iftihar etsek azdır.

Halen 20.000.000.- T.L Sermayesi olan Bankanın sermayesini 30.000.000.- TL. çıkaracağı belirtilmektedir. Bankanın İdare Meclisi kuruluş günü münasebetile şehrimizde bir toplantı yapmış ve merhum kurucularının kabirlerini ziyaret etmiştir.

Türkiyenin Ekonomik hayatına oynadığı büyük rol yanında her bakımdan kurulduğu şehrimize de faydalı olmaya çalışan **Türk Ticaret Bankasına** daha başarılı uzun yıllar dileriz.²⁹”

Bu temenniye S.S.A.M. nin de kauldığını söylemek, 1913 yılı gibi Osmanlı İmparatorluğunun ve buhranlı bir devresinde kurtarıcı bir ekonomik hamlenin kahramanlığını yapan bir Türk kasabasının ruhları di-

28) Bu noktayı basit bir isim tashihi olmaktan öteye geçen bir değişme saymak lâzımdır. Kurulduğu 1913 yılında kuruluş yerinin etnik ve dinî durumu “İslam” kelimesini kullanmağı gerektirmiştir. Daha sonra 1930-32 sıralarında laik idare izhniyeti memleket ölçüsünde yerleşmeğe başlıyor. Merkez değişikliği mahallilikten milliliğe doğru kayma da bu değişmede rol oynamış olabilir.

29) Bk. Türk Ticaret Bankası 54 yaşında”, Akşam Haberleri: 9.Mart. 1967, Adapazarı. Bu müessesenin Beşiktaş Şubesinde Bankanın tarihi ile ilgili bir arşiv bulunuyor. Bize yardım elini uzatan Arşiv Müdürlüğüne S.S.A.M. adına teşekkür ederiz.

namizm ile dolu 12 Kurucusunu iktisadî aksiyon dehâları huzurunda Tanrı'dan rahmet dilekleriyle eğilmek isteriz.

Önümüzdeki devrede Türk Ticaret ankası'nın 1913 de şehrimizde kuruluşundan 6 yıl sonra yine beldenizde kurulan Emniyet Bankası'nda dahil olduğu halde Şube Bankaların çevremize yaptığı malî hizmetleri başlıbaşına bir konu olarak dinliyeceksiniz.

— XII —

Şehirleşme ve Sendikalaşma

Şehirleşme ve sanayileşme tabii olarak sınıf ve tabaka yoluyla *Farklılaşma* vetiresini harekete getirecektir. Bunun tezahürlerinden biri de işçi sınıfı içinde ziraî ve —küçük sanatlar mânasında— sınaî işçiler (yani reңber, ırgat, ıarak, yevmiyeci, gündelikci, gezginci...) dışında çalışma sosyolojisinin *Proletarya* dediği endüstriyel işçiler yığıının meydana gelmesidir. Bu tip işçi Sakarya'nızda hangi tarihte zuhur etti? Bölgenizin Çalışma Hayatı'nı araştıracak S.S.A.M. azaları vakit buldukça bu gibi günümüzü de aydınlatacak tarihî meseleleri huzurunuzda getireceklerdir.

Dernekcilik ve Teşkilâtcılık terimleri arasına giren sendika, aslında sanayi amelelerinin Dernek ve Birlik'lerine verilen ad. Bizde mevzuata 1946'dan sonraki çok dinamik iş ve işçi kanunlarının tedvini devresinde girmiş ve son 20 yıl içinde bir hayli yayılmıştır. Bu mevzuatın şu üç çerçeveye giren organizasyonlara meydan verdiğini biliyorsunuz:

- 1 — Çalışma Bakanlığı;
- 2 — İşçi Sigortaları Kurumu;
- 3 — İş ve İşçi Bulma Kurumu.

Her üç teşkilâtın çevrenizde kolları bulunduğu malûm. Sanayi işçilerinin çalışma hayatı ile ilgili resmî muamelelerini Bakanlık takip ederken Sendikalar Kanununa göre meslekî teşkilâtları ile de sendikalar, ilgilidir. Diğer iki Kurum, isimlerinin gösterdiği hedeflere yönelen işlerle meşguldürler. Bunlardan "İşçi Sigortaları"nın, sigortaların bütün halke teşmili gibi çok yüksek bir sosyal adalet değeri taşıyan "Sosyal Sigortalar"a çevrildiğini biliyoruz.

Sendikalar Çalışma Bakanlığı Çalışma Umum Müdürlüğünce bölgelerdeki Çalışma Müdürlükleri kanalıyla takip edilir. Bu takibin sadece,

kuruluş ve faaliyetlerinin ilgili kanunlara uygunluğu yönünden yapıldığını söylemeğe lüzum yok. Aslında Sendikalar, hür dünya Sendikacılığının faydalandığı bütün hak ve hürriyetlerden faydalanır. Sakarya'nızda bu faydalanma, arasıra memleket çapında tezahürlere, canlılık ve uyumluluğa vesile de oluyor. Belki bu hürriyetin fazla olduğunu düşünenler vardır. Fakat her şeye rağmen hürriyeti daha iyi kullanma terbiyesi ve âdeti de ancak bazan ifrata kaçan hürriyet davranışları ile kazanılacaktır.

Sendikalarla ilgili resmî teşkilât bölgeleri her zaman Vilâyet çevrelerine inhisar etmiyor. Bazan bunu aşan bir çevre de teşkil eder. Sakarya'nız buna bir misal. Zira Sakarya Çalışma Müdürlüğü Vilâyetiniz dışında Bolu'yu da içine almaktadır.

S.S.A.M. Azasından Ziya Küley bu konuyu işlemekle vazifelenmiştir. Ben size yalnız, diğer konularda yaptığım gibi, asil mevzuu takdim vazifesini ifa ediyorum.

Adapazarı Çalışma Müdürlüğünde İşçi Sendikaları Kanununun harekete geçirilmesiyle kurulmuş 61 Sendika dosyası mevcuttur. Bunların 39'u Sakarya'da, 22'si ise Bolu'dadır. Göz gezdirdiğimiz dosyaların mühim bir kısmı "Tam kurulamama", "Fesih", "Başka yere nakil" ... ill. gibi sebeplerle muameleden kaldırılmıştır. 1967 Sakarya'sında —Bolu hariç— bugün mevcut olan, daha doğrusu varlıkları çeşitli tezahürler, kongreler, hattâ bazan otoriteyi dikkatli bulunmağa sevkeden heyecanlı sendikal davranışlar, iş ihtilâfları, grev teşebbüsleri — ki bunların içinde birisi yalnız Türkiye'nin şu son yıllardaki grevleri yönünden değil, dünya grevleri tarihçesinde de dokuz ay gibi en uzun devam eden grev olmak itibariyle nümune diye gösterilecek! — bulunan sendika sayısı, araştırmacı arkadaşlarımız bana verdiği tabloda görülüyor.

Bu tabloya iki sendika daha eklenecek: Ağaç-İş Sendikası, Şeker-İş Sendikası. Bunların birincisi Budaklar'daki Pipo Fabrikası grevini dokuz ay boyunca idare eden sendikadır.

Tablodan anlaşılacağı gibi Sakarya 14 faal sendikaya sahip demektir. Bunlardan ilk dördü 1952-53 senelerinde, yani Adapazarı henüz İzmit kazası iken kurulmuştur. 67 Vilâyet, mevcut aktif sendikaların sayıları ile sıralanırsa Sakarya ikinci kategoriye dahil olacaktır. Şehirleşme ve sendikalaşma arasında bir korrelasyon faraziyesi, 14 sendikanın tek tek incelenmesi ile gerçekleştirilebilir. İş ihtilâfları ile toplu sözleşmelerden yana oldukça dinamik bir sendikal çevre karşısındayız. Son aylarda İşçi Konfederasyonunun karşılaştığı bölünme buhranını ve DİSK'in Türk-İş'e

rakip çıkarılması hareketini, itiraf edeyim ki, İstanbul'dan çok Adapazarı'nda elle tutulur gibi görüyoruz. Burada sizlerle buluşmağa gelirken bir sendika azası bize "Türk-İş Çıkmazı" isimli bir propaganda bröşürü dağıttı. Sadece bu dağılışı davranışını Sakarya Sendikacılığı namına tarafsız bir gözle bir dinamizm belirtisi diye vasıflandırabiliriz.

Bizim için bahis mevzu olan hedef, Türk işçi teşkilâtının vahdete kavuşmasıdır. Yoksa ilim adamı olarak ne Türk-İş, ne de DISK aleyh-darı veya taraftarı değiliz. İkilik Türkiye sendikacılığı kadar Sakarya'nızdaki 15 yıllık sendikal hareketi de zedeliyecektir. İşte umumî çizgileriyle belirttiğim Sakarya Sendikacılığını imkân bulunursa bu sene, olmazsa gelecek yıl dinliyeceğiz.

— XIII —

Şehirleşme ve Mesleki, Sosyal Teşekküller

Şehir sosyolojisi, köy ve şehir çevrelerini ayıran farklar yanında şehirlerin, meslekler, meslek içinde bölünmeler, bir aile fertlerine kadar nüfuz eden siyasî ve içtimaî kıymet hükümlerine başkalaşmalarla karakterize edildiğini belirtir. Bu birkaç yıl önce Almanya'da tanınmış sosyolog Prof. V. Müller için neşredilen "Armağan" için benden bir yardım istendiği zaman adı geçen sosyologun iştigal sahası ile ilgili bir deneme yapmış, Adapazarı'ndan daha yeni bir şehir olan Karabük'deki meslekî teşekküllerin tablosunu çizmiştim³⁰. Şimdi de S.S.A.M. çalışmaları için bu denemenin bir misal olarak ele alınabileceğini düşündük ve bu iş için bir çalışma ekibi teşkil ettik. Ekip, Sakarya Emniyet Müdürlüğünden Vilâyetteki her nevi teşekküllerin listesini temin etmiş ve çalışmaya başlamıştır.

Bugün, yani bu konuşmanın ve diğer konuşmaların yapıldığı 1967 yılında Sakaryadaki teşekkülleri aşağıdaki Tablo'da görebiliriz:

Hiç şüphesiz sosyal organizasyonların sayısı ve çeşit çokluğuna bakarak keyfiyet bakımından müsbet bir hükme bağlanması kolayca kabul edilemez. Teşekküller, ancak kaliteleri, hayatîyetleri, sevk ve idareci rehberleri ve gözle görülen sosyal faaliyetleriyle kıymetlendirilebilirler. Bu ise, kabul edersinizki, her şeyden önce elimizdeki listenin gösterdiği

30) Bk. Z. F. Fındıkoğlu : Karabük and the rise of professional organizations, in "Studium Sociale", Klön, Sf. 685-670.

Sakarya'daki İşçi Sendikalarının 1967 Durumu

Sendika Adı	Kuruluş Tarihi	Üye S.	Toplu-İş Söz.	Kapladığı İş Kolu	Sendika	Bağlı olduğu işçi teşekkül	Sağladığı Sosyal İmkanlar	Umumi Merkezi
Maden-İş	1. Kuruluş : 1952	584	1964-1965	Otomontaj ve Ziraî aletler Fabrika işçi.	Mahalli sendika olarak kurulmuş. Sendika Türk tipi Sen.	Türkiye Maden-İş Sendikası	Mesleki Yetiştirme Kursları	İstanbul
Devlet demir Yolu İşçi. s.	1. Kuruluş : 1952 2. Kuruluş : 1963	2000	1964-1966 2. Hazır.	Vagon Fabrikası Derince Trevers	İş yeri Sen.	Devlet Demiryolu işçileri federasyonu	Yapı Kooperatifi Tüzüğü 110 bin TL. değerinde Bina Mesleki Eğitim kursları	Ankara
Tütün müşkirat yardımcı işçi sendikası	1. Kuruluş : 1952	300	—	S. Tekeî-yaprak-tütün bakım ve işleme Amirliği S. tekeî müdürlüğü satış ve transit Geyve yaprak tütün bakım ve işleme Pamukova yap. tütün bakım ve işleme Akyazı tü. satış ve bakım yeri S. Zafer nişasta ve glikoz.	—	Türkiye tütün müşkirat ve yardımcı işçi Sendikası	—	İstanbul
Harb-İş	1. Kuruluş : 1953	174	1964-1966 1966-1968	2. Tüm.. Bl. bulunan fırın işçileri Askeri iş yerlerinde saat ücreti ile çalışma	Türk tipi Sen.	Türk Harb-İş	Üyelerin çocukların kursları.	Ankara
Belde-İş	1. Kuruluş : 1961 2. Kuruluş : 1965	435	1964-1966 1966-1968	Elektrik-su-otobüs-Fen işleri-Temizlik-Mezbaha-Park-Bahçe	Mahalli Sen.	Yoktur	Liyakat zammı Yapı Kooperatifi Yakasak oyun temini	Adapazarı
Yol-İş	1. Kuruluş : 1963 2. Kuruluş : 1964	260	1965-1967 2. Hazır	Yol-Su-Elektrik Karayolları	ŞUBE	Yol-İş Sendikası	Şube olarak yoktur.	Ankara
Gıda-İş	1. Kuruluş : 1963 2. Kuruluş : 1964	450	1965-1968 1966-1968	Nişkoz, Maraşoğlu yağ ve sabun Fab. S. un Fab. Kuzuluk Maden Suyu Ali Dilmen Nişasta Fab.	ŞUBE	Türk Gıda-İş	Yakacak olan temini Her sene duruma gitmeden 125 Kr. zam.	İstanbul
Lâstik-İş	1. Kuruluş : 1964	550	1966-1968 1966-1968	Kimyevi maddeler sanayi Ltd. Şti. U.S.Royal	İş yerleri	Lâstik-İş Federasyonu	İstihlak kooperatifi Yapı kooperatifi	İstanbul
Sağlık-İş	1. Kuruluş : 1965	180	1967	Devlet has., Sigorta has. Sağlık merkezleri, Verem Savaş Dis. Kan merkezi Çocuk Esirgeme ve koruma yuvası.	ŞUBE	Sağlık-İş Federasyonu	Maaş terfii Giyim eşyası	Ankara
Donat-İş	1. Kuruluş : 1966	750	—	Ziraî Donatım Kurumu Fab.	Millî (Türk tipi) sendika	Donat-İş	—	Adapazarı
Turizm-İş	1. Kuruluş : 1967	286	—	Otel, Lokanta, Sinema, Bar, Pavyon,yon. Pashahane. Yatılı okullar gibi benzeri yerler	ŞUBE	Türkiye Turizm-İş	—	İstanbul

Bu Tablo S.S.A.M. Azasından olup "Sakarya'da Sendikacılık"ın araştırması yakında neşredilecek olan Ziya Küley Tarafından Hazırlanmıştır.

Vilâyet merkezi, Kazalar ve merkez kazaya bağlı bucak ve köylerde faaliyet gösteren Teşekküller

Şehir ve kasabalar	DERNEK ÇEŞİTLERİ										Sendikalar
	Dini Dernekler	Maarif ve Kültür Dernekleri	İşçi ve Hizmetli Dernekleri	Esnaf ve Sanatkâr Dernekleri	Spor Dernekleri	Şube olan Dernekler	Sağlık İlgili Dernekler	Yardımlaşma ve Kalkınma Dernekleri	Güzelleştirme Dernekleri		
Hendek	8	9	2	5	3	7	1	10	1	46	
Akyazı	43	7	-	6	3	5	-	11	-	75	
Kaynarca	5	2	-	-	1	1	1	2	-	12	
Geyve	18	14	-	2	9	3	4	10	1	61	
Sapanca	5	4	-	-	5	4	1	6	-	26	
Karasu	23	9	1	3	15	9	2	23	-	84	
Adapazarı	49	36	8	40	25	41	1	37	13	250	

Bu tablo Sosyoloji Doktora talebesinden Mustafa E. Erkal tarafından hazırlanmıştır.

554 kuruluşun monografilerine sahip olmak, hiç değılse aralarında tipik ve temsilkâr olanlı üzerinde yapılmış denemeler karşısında bulunmak ile mümkün olabilir. Ancak bundan sonradırki bir Vilâyet çevresinin ne nisbette Devlet ve Hükümet dışı mesleki teşekküllerinin çevreye, gerekirse Cemaat Kalkınmasında olduğu veya beklendiği gibi Devlet ve Halk beraberliği isteyen içtimaî aksiyonlara tesirinden bahsedilebilir. Bu hususta S.S.A.M. ancak gelecek yıl size bazı araştırmalar sunabilecektir.

Acaba bugünden — 1967 den — itibaren geriye doğru bakmak, meselâ Adapazarının sosyal tarihinde ilk sosyal teşekküllerin izini bulmak, sonra bu gibi izleri takip ederek ağır adımlarla bugüne uzanmak mümkün müdür? Burada işin içine monografik usule yardımcı tarihî metod karışmaktadır. Ne umumî, ne de mahallî bir arşiv, bir kitablık, yahut resmî kayıtlar dosyası... bulunmadığına göre bu retrospektif düşüncenin tatbikatı imkânsız denecek kadar güçtür.

Çevrenin gazeteciliğine ait araştırmada bize verilen bir ipucu, Cumhuriyet'in ilk yılları için küçük, faydalı bir yardımda bulunuyor. Gerçekten ileride başka vesikalar bulununcaya kadar ilk Adapazarı Gazetesi olduğu anlaşılan “*Adapazarı*” gazetesinin oldukça eski bir nüshasında çok gayretli bir teşekkül üzerinde durulmaktadır: *Adapazarı Türk Ocağı*. Merkezi Ankarada bulunan Türk Ocakları Merkez-i Umumisine bağlı bir Şube olduğu anlaşılan bu kasaba *Ocağı*'mn, Sakarya'nın etnik durumu karşısında nasıl davrandığını ileride “Sakarya'da terbiye ve maarif müesseseleri” konusu ile ilgili paragrafta ele alacağız.

Adapazarı'nın Vilâyet olması temayülünün ortaya çıktığı yıl sayılabilecek olan 1950-51 sıralarında İZMİT'in bir kazası olan Adapazarında ne gibi sosyal ve meslekî teşekküller mevcut idi? Adapazarının o sıralardaki sosyal organizasyonlarını, henüz neşredilmemiş değerli araştırmasında ele alan beldeniz avukatlarından Nadir Latif Bey şu tablo içinde şöyle gösteriyor³¹:

Kaza	Yardım ve spor c.	İlmî ve kültürel c.	Meslek c.
Adapazarı	38	4	17
Akyazı	14	-	7
Geyve	-	-	-
Hendek	4	-	1
Karasu	-	-	-

Demek ki kaza olma durumu ile Vilâyet haline girme ânları arasındaki Adapazarında ve biraz sonra ona bağlanacak dört kazada yalnız 56 çeşitli

sosyal yardım ve spor teşekkülü, 4 kültür ve 12 meslek teşekkülü (bunu 5 i Sendika) vardır. Geyve ile Karasu'da hiç bir teşekkül yoktur. Hepsi 78. Halbuki bu konuşmamızın yapıldığı 1967 da 500 ü aşan bir sayı karşındayız. 1950-1967 arasında yedi misli bir artış.

Yukarıda belirttiğimiz gibi sosyal konuların ehemmiyeti bahsinde sayı ve istatistik kabarcıklığı büyük bir mâna taşımaz. Gerçek ve faydalı teşekkül, doğuşundan itibaren ömrü boyunca gayesine doğru eksilmez bir dinamizm ile devam eden teşekküldür. Başta İstanbul olduğu halde diğer 66 Vilâyetimiz için de bu neviden araştırma yapanlar, bu hususta memnuniyet verici neticelere varmış değildirlere. Bundan ötürü teşekkül kurmak, fakat devamını temin edememek, fertlerden, hatta nesillerden nesillere aktarma edememek, memleketimize mahsus menfi teşhislerin başında gelir. Sakarya'nızın bu teşhis dışında kaldığı iddia edilemez. S. S.A.M., şimdi Vilâyetiniz içindeki 550 teşekkülü darama ve inceleme ameliyesine tabi tutmaktadırlar³². Bu arada *Lider* denen sevk ve idareciler'den çeşrenizde ne gibi idealist, teşkilâteci ve yaratıcı insan'ların bulunduğunu zengin biyografyalarla tanıtmamın terbiye edici, örnek olucu tesirleri vardır. Meselâ senelerce önce Adapazarımıza *Tozlu Camii*'ni maleden kooperatıfci ve dernekeci "insan"ı talebelerime, gazetecilik yaparken de okuyucularıma tanıtmıştım³². Her ne kadar teşekküllerin doğuş ve yaşayışını, muvaffakiyetlerini sosyal çevreye mal eden bir sosyolojik düşünce bazan *fert*'i kenara bırakırsa da sosyal ihtiyaçların ve aksiyonların temsilcisi olan bir *insan* etrafında düşünmeden hiç bir sosyoloji çıkırı varestede kalmaz. "Ben, sen yok, biz varız" düşüncesine içtimaiyat çıkırını dayandıran Ziya Gökalp'm gerektiği zaman bazı *fert*'lere bu arada Mustafa Kemal'e destan yazması sebebsiz değildir. Yeni sosyoloji, iktisadî sahadaki müteşebbis tip'e, kültürel saha da karşılık olarak "Leader - Lider, Rehber" tipi göstermekte, gelişmişlikle "Leadership - Rehberlik" arasında bir korrelasyon kurmaktadır.

1950-1967 arası gibi bir kısa devrede 78 teşekkülden 550 teşekküle doğru yükselen rakam, hızlı surette şehirleşen beldenizin objektif belirtilerinden biridir. Buna siyasî partileri, sendikaları, talebe ve öğretmen teşekküllerini ilâve eder, bu sıralarda şehrinizin bu son teşekküllerin kong-

31) Sakarya sosyal ve meslekî teşekkülleri etrafındaki çalışma ve araştırmalarla vazifelendirilen ekip içinde Hikmet Doğanşoy, ünir Kutluata, Meliha Göksel, G. Benden, Mustafa E. Erkal, Mustafa Kalıpeci, Naci Önsal, Nidaî Beyoğlu... gibi genç araştırmacılar bulunmaktadır.

32) Bk.: Celâl Akın, "Yeni İstanbul" Gazetesi.

İKTİSADİ FAKÜLTESİ

İktisadî İstatistik Kütüphanesi

Ünvanı No.

Hususi No.

relerine, nmayişlerine hararetili ve heyecanlı sahneler teşkil ettiği dşnlrs şehir cemiyetini vasıflandıran, kıymet hükmü başkalıkları bakımından Adapazarının "Az gelişmiş Türkiyenin en gelişmiş Marmara ve bil-hassa Doğu Marmara bölge ve altblgesinin bir beldesi olmak" yolunda bir hayli ilerlediğine hkmolunacaktır.

Bu bahiste bir noktaya daha temas etmek isterim.

Memleketimizde 1908 ile başlıyan ve devir devir mzminleşen bir "Siyasî, meslekî, içtimaî teşkilât krizi" vardır.. Bu buhranlı duruma 1937 Sakaryası da şahit oluyor. Gerçekten bu sene, İstanbul ve Ankara'da Öğretmen teşekkülleri ile işçi sendikaları arasındaki sebepli veya sebepsiz ayrılma ve çatışmalara aynı derecede Adapazarı'nın da sahne olması, meslekî ve zmrev ayrılıklarla ileri şehirleşme arasında bir mnasabet kuran sosyoloğların dikkatini çekmektedir. Öteyandan İstanbul'la Ankara'nın bu gibi organizasyonlarının miting, kongre, ve nümayişler için Sakarya merkezini seçip buraya koşmaları, şehir otoritelerini, beklemedikleri "gaib" lerle karşıkarşıya bırakılmaları da mânalı olsa gerektir³³. Bu gibi haller, şehirleşmenin doğurduğu "Değer hükümlerinde aşım başkalaşma, bu başkalaşmanın bazan dezorganizasyon'a varan menfi neticeleri" sayılır. Belirmeleri tabii görülen bu gibi durumların tedavileri üzerinde ayrıca durulur. Durunak, geniş halk kitlelerinin hiç de hoşlanmadığı ve "Okumuşların şımarıkığı" olarak vasıflandırdığı bu gibi "Desorganisation - Çözülme" hallerini islah etmek lâzımdır. Bize göre bu gibi islah ameliyelerine yine "içeriden terbiye" yolu ile girişilmeli, meselâ hdisemizde Sakarya öğretmen kitleleri ile sendikacılarını uyarıp uyandırmalıdır. Hakikatte sosyal teşekküllerin içinde buldukları durum, bütün yurt için bahis konusu olan ahlk buhranının, "birbirlerine sevgi ve saygı duymıyan sözde vatandaşlar yığım" ile ilgili bir ahlak patolojinin belirtilerinden biridir.

— XIV —

Sakaryada Balıkçılık ve Ormançılık

— I —

Sakarya Ekonomisini en basit şekilde müşahadeye tabi tutmakla göze çarpan meselelerden biri de kuzeyindeki Karadeniz sahilleri, bu sahi-

33 bis) Mahallî gazetelerde 1967 nin ilk aylarındaki bu "gaile" ler hakkında bir çok haberlere rastlanır. Bir aralık Maarif İdaresinin çevre öğretmenlerini ciddi davranışlara davet eden "Tamım" ler yaptığı, ve bunların "Tepki!" ye meydan verdiği bile görülmüştür. Bk. Akşam Haberleri, 1 ve 2-5.1967 tarihli nüshalar.

lin havyar istihsal eden çevresi, beri tarafta 14 çeşit balığı ile meşhur Sapanca gölü ve nihayet Büyükakgöl, Küçükakgöl, Poyrazlar, Tesbihli, Akçınar... adlarını taşıyan ufaklı gölleri ile Sakarya ekonomisinde kendine mahsus bir *Balıkçılık*'m yeri bulunduğu anlaşılıyor. Bu maksatla İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsünün 1965 sonunda İstanbulda düzenlediği Milletlerarası Kalkınma ve Kooperatificilik kongresine Türkiye Balıkçılık kooperasyonu hakkında bir rapor veren Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Süleyman Arısoy, S. S. A. M. azalığına seçilmiş ve kendisi "Sakaryada Balıkçılık, çevre ekonomisindeki yeri" hakkında bir araştırma yapmakla vazifelendirilmiştir. Gelecek yıl beldenizde tertip edilecek konferanslardan birinde arkadaşımızı dinlemek zevkini elde edeceğiz.

Yeri gelmişken bir noktaya temas edeceğim. İstanbuldan Arifiyeye gelirken sol tarafta göl kenarında yıkılmağa mahkûm bir binanın üzerinde "Köy Enstitüsü Balıkhanesi" yazılı dıvarı görürsünüz. Köy Enstitüculüğü çevre ekonomisine dayanan bir "eğitim" in, balıkçılık zevki ve itiyadını öğretmenlere telkin ameliyesinin işyeri sayılan bu bina, Enstitü'nün sadece adı değiştirilirken terkedihnedenden devam ettirebilirdi. Metruk bırakılmanın sebebi ne olursa olsun bugün dahi, Arifiye Köy Ö. O. nun iş terbiyesi için kullanılabilir ve kullanılmalıdır da. Süleyman Arısoy arkadaşımızı Sakarya Balıkçılığı hakkında takip edilecek terbiye ve öğretim siyasetinden bahsederken herhalde bu noktaya parmak basacaktır.

— II —

Osmnlı İmparatorluğu zamanında kesif orman bölgelerini "Orman Denizi", veya "Ağaç Denizi" diye tavsif edilmiş, hatta tavsif değil, bir nevi mürekkep isimler ormanlara verilen isim haline gelmişti. XV. asırda Şeyh Bedreddin'in 1416 da Dobruçada Deli Orman bölgesindeki işyanından bahseden tarihçilerin Deli Orman'dan "Ağaç Denizi" diye bahsettikleri malumdur.

Aynı neviden vasıflandırma, Sakarya çevresi ormanları için de kullanılmıştır. Geçmiş asırlarda İstanbulun yakacak ve yapı malzemesinin mühim kaynağını Sakarya ormanları teşkil etmekte idi. Hatta Devletin bir Kereste Eminliği adını taşıyan teşkilâtı bu bölgede karargâh kurmuş bulunuyordu.

Sakarya'yı bir bütün olarak tanımak maksadı ile ele alan S.S.A.M., bölge ve çevre ekonomisinde orman varlığının yerini ve değerini anlamak, ormancılığı verimli şekle sokacak orman politikası tedbirlerini göstermek maksadı ile ayrı bir araştırma ile huzurunuzda çıkmağı uygun görmüştür.

Bunun için birkaç sene önce Sakarya'nın sosyo-ekonomik meseleleri etrafında bir *İçtimai Hafta* tertip eden *Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği* Reisvekili olup vaktiyle Bolu Orman Mektebinde Müdürlük, Adapazarında Orman Müfettişliği de yapmış olan Mehmet Ali Gökberk'i vazifelendirmiştir³⁴.

— XV —

Şehirleşme ve Kooperatifleşme

Köylerden şehirlere doğru gelişen, inkişaf eden morfolojik yapılar içinde âdeta "İmece" den "Kooperatif" e doğru bir değişme de görülür. İmece, yazısız kanunlara, örf ve âdetlere dayanır. Küçük cesamettir, köyümsü ve köylümsüdür. Netice olarak "Communeauté - Cemaat" ruhuna, homojen varlığa sahiptir. Bu vasıfların aksi, Zünnerman Cedvelinde görüldüğü gibi "Şehir âlemi" ni karakterlendirmektedir.

Adapazarının 1837 den önceki durumu, şüphesiz cemaat psikolojisi ile örülüdür. Osmanlı Kazası olduktan sonra 1954 e kadar kasabalaşma ve şehirleşme ameliyelerini geçirdi. Artık İmece ile görülen işler, yazılı bir kanun istemektedir. Kooperatif kanunları, bu isteğe cevap teşkil edecektir. S.S.A.M., çevredeki kooperasyon hareketlerinin incelenmesi işini bana vermiştir. Kısmet olursa gelecek yıl başlangıçlarında bu mevzu üzerinde bir, gerekirse birkaç söhbet yapacağım.

Şimdilik sadece *Şehirleşme* ile *Kooperatifleşme* arasındaki münasebete işaret edeceğim.

Bugünkü Adapazarı, dolayısıyla bütün Sakarya, Türkiyedeki kooperatif varlığından ne nisbette pay almıştır? Memleketimizde bugün Ticaret Kanunları ile idare edilen kooperatifler, 2834 ve 2836 ile çeşitli kooperatifler vardır. Bunların ne kadarı Sakarya'ya düşüyor? Aşağıdaki Tabloya bakınız:

Sakarya Vilâyetinde 1967 Başında Kooperatiflerin Durumu

Yapı K.	Esnaf Kefalet K.	Zirai İstihsal ve satış	Zirai Sulama K.	Pazarlama K.
22	5	9	1	6
Umumî			Köy	
10			Kalkınma K.	İstihlâk K.
İşçi			3	2

34) Gerçekten 1958 senesinde adı geçen Dernek Adapazarında bir konferans serisi tertip etmiş olup bunların bir kısmı o zaman neşredilmiş bulunmaktadır. Bak, Sakarya İçtimai Haftası, 1958 Sf. 1-52.

Bu kooperatifler T.T.K. na göre kurulmuş olanlardır. 2834 e göre kurulmuş tek kooperatif "Koza" ile ilgili olup Bursa Z.S.K. Birliğine dahildir. 2836 ya tâbi kooperatiflerin Adapazarı'nda dahil sayıları 25 i aşıyor. Bunun 7 si Adapazarı Kazasına bağlı olup köy ve ortak sayısı aşağıdaki tabloda görülüyor.

Adapazarı Merkezi Z.K.K. leri

Kredi Kooperatifi Merkezi	İlgili olduğu Köy sayısı	Ortak sayısı
Adapazarı	21	934
Ağacık	11	513
Arifiye	11	780
Budaklar	22	758
Kâzımpaşa	13	778
Salmanh	10	277
Sögütler	24	1256
	112	5296

Yedi kişilik S.S.A.M. Ekibi diğer altı kazada araştırmalarına devam etmektedir.

Sadece bu tablolar, hızlı gelişme sahnesi olan Sakarya'da meselâ Doğu Bölgesine nisbetle hatırı sayılır bir kooperatificilik bulunduğunu göstermektedir. İki ay önce Ankarada toplanan Türk Kooperatificilik Kongresine çevrenizin kooperatiflerinden bir kısmını tanıtan bir rapor verdiğimi, alaka uyandırdığını da bu vesileyle sizlere söylemek isterim. Bugün mevcut olan çevre kooperatifleri, birçok sahalarda duyulan yeni kooperatif ihtiyaçlarının karşılanması ile daha da çoğalacak. Hızlı şehirleşme, böylece cemaat imececiliğinin zayıflaması, onun yerine geçecek kooperatifleşmeye şiddetle lüzum gösterir. Hele cemaat hayatının "İmece ruhu", cemiyet ve şehir hayatının kooperatificiliğine sindirilebilirse! Başka memleketlerde İmece ve kooperatif, köy ve şehir birbirine bağlanır. Garptaki kooperatificiliğin muvaffakiyet sırlarından biri de bu noktada aranmalıdır³⁵.

35) Kongrede Adapazarı kooperatiflerinden bahsedişine sinirlenen birkaç kongre azasının tenkidine de maruz kaldım: — "Adapazarı İstanbula yakın bir gezinti yeri! Çorum'lara, Yozgatlara, Doğu'ya... gelseniz olmaz mı?"

Şehirleşme ve aMarif Müesseseleri

Şehirleşme vetiresinin meydan verdiği iktisadî ve sosyal problemlerden birkaçına işaret eder, bunları derinliğine ve birer birer ele alarak size anlatacak araştırmacıları şimdiden tanıtırken bir bakıma onlardan daha ehemmiyetli olan sosyo - kültürel dâvaları da araştırm ve konferans konuları olarak seçeceğiz.

Bunların başında Sakarya Maarifi yer alıyor. Şehirleşmesini anlattığımız şehir, yeni bir kuruluş. Bu yüzden Medrese devrini yaşamamış modern mektebe XIX. asrın sonlarına doğru sahne olmuş, II. Meşrutiyetin arkası sıra Cumhuriyet, hızlı şehirleşmeye müvazi bir hızlı mektepleşme devri geçirmiştir.

Adapazarı'nın ilk defa tarihçesini araştıran Talat Tarkan 1937 de neşrettiği eserinde, o tarihte Kocaeli'nin kazası olan Adapazarı'nda "yalnız bir Ortamekteple, merkezde ve köylerinde 28 i tek öğretmenli 36 ilkmektep bulunduğunu, daha 5 ilkmekteple bir Lise'ye ihtiyaç duyulduğunu ve hazırlık yapıldığını" anlatır³⁶.

Bundan onbeş yıl kadar önceye ve günümüze ait bir istatistikle kaldığımız takdirde Sakarya maarifi şu iki tabloda gösterilebilir:

TABLO I

İlköğretim Durumu

Kazalar ve Köyleri	Köy Sayısı	Mektep Sayısı	Talebe	Mektepsiz Köy
Adapazarı	-	7	4928	-
Köyleri	123	81	7439	42
Akyazı	-	1	50	-
Köyleri	60	29	508	31
Geyve	-	2	290	-
Köyleri	115	49	3339	66
Hendek	-	2	825	-
Köyleri	59	30	1874	29
Karasu	-	2	443	22
Köyleri	43	21	1850	
Yekûn	400	224	23752	190

36) Bk. Talat Tarkan : Adapazarı, 1937, Sf. 24.

Aynı çevrenin ortaöğretim müesseselerinde 922 talebe, mesleki ve teknik öğretim — ki Köy Enstitüsü, Erkek Sanat Enstitüsü ve Ticaret Lisesinden ibarettir — de ise yalnız 1283 talebe bulunmaktadır. Öğretim kadrosu ise pek kuvvetli değildir. Bizim buraya geçirdiğimiz tablo ile verdiğimiz rakamlara kaynaklık eden ve henüz basılmamış olan değerli bir kaynak, sahibi Avukat Nadir Bey, 1954 yılına ait bu bilgileri verirken şu temenni yede yer veriyor: "Bugünkü şartlar karşısında en kısa bir zamanda bir lise tesis edilmesi, ayrıca da bir ortaokul yapılması lâzımdır..." Bu temenni aradan geçen yıllar boyunca fazlasiyle yerine getirilmiş bulunmaktadır. Bundan başka Sakarya'da Ankara, İzmir ve İstanbul'da nümuneleri görülen Hususî Sektör Mektepciliği de resmi maarifciliğe yardım etmektedir. Sakarya'nın sosyal organizasyonları ile vazifelenen S.S.A.M. azaları, çevrenizin şimdi sahip olduğu çok çeşitli ve renkli mesleki ve içtimali gayeli Dernek ve Cemiyetleri hakkında bizleri aydınlatacaklardır. O zaman daha etraflı surette anlaşılacak noktalar arasında Hususî Sektör Maarifciliği teşebbüsleriyle karşılaşacağız.

1954-1967 arası devrenin maarif hayatı ve müesseseleri durumunu, Sakarya Millî Eğitim Müdürlüğünce S.S.A.M. için lutufkâr surette hazırlanan şu Tablo da görüyoruz:

TABLO II

Mektepler	Talebe	Öğretmen	Talebe	Öğretmen
Lise	728	30	913	30
Ticaret Lisesi	416	29	591	30
Erkek S. Enst.	469	22	491	26
Kız Enst.	273	18	311	22
Arifiye Öğ. Ok.	815	36	1230	41
İmam - Hatip Ok.	916	18	398	23
Adapazarı O. O.	1836	30	2190	49
Geyve O. O.	255	5	282	9
Akyazı O. O.	306	5	377	8
Hendek O. O.	345	7	383	10
Sapanca O. O.	228	9	354	8
Karasu O. O.	257	5	277	7
Pamukova O. O.	216	4	257	7
Hususî Sak. O. O.	-	-	119	5
A. Dilman O. O.	-	-	201	5
Büyüköğütlü O. O.	-	-	81	4
Kocaeli O. O.	-	-	121	4
	7059	228	8373	288

Bugünkü Sakarya'da ilk mektep sayısı 515, talebe mikdarı 62733. 1954 de, yani Vilâyet olma anında ise bu sayılar sırasıyla 224, 23,752. Dikkate değer bir gelişme. 1965 sayımı Sakarya Vilâyet nüfusunu 436, 724 gösteriyor. Bu nüfus içinde okuma çağma ulaşmış çocuk sayısı 65,000 kadar tahmin edildiğine göre ilköğretimi en ziyade gelişmiş bir Vilâyet karşısındayız. Adapazarı'mızda ve kazalarında ve nahiyelerinde ilkmektep sayısı 51. Bu mektepler Vilâyetin 156,712 ye baliğ olan şehirli, kasabalı nüfusunun, geri kalan 464 ilkmektep ise 280,012 köylü nüfusunun çocuklarını yetiştirmektedir. Bu duruma göre Vilâyetin ilk ve orta öğretim müesseselerinin 1966 daki sayısı 515 ilk + 15 orta = 530 u buluyor. Türkiyenin bölgelenmesinde en ileri bölge Doğu-Marmara. Sakarya'nız birkaç defa işaret ettiğimiz gibi bu bölgenin gözbebeği sayılan ve sayılmağa değer bir kösesi. Gelişmiş bölge olmak vasfı yalnız ekonomik değil, aynı zamanda kültürel yönden de bahis mevzuu. Hatta kültür sosyolojisi yönünden bu ikinci vasfı daha kuvvetli. Sakarya'nın 483 köyünden yalnız Geyve'nin 19 Köyünde ilk mektep bulunmadığını — ki Tablo I de mektepsiz Geyve köyünün 66 sayısını gösterdiğine dikkatinizi çekmek isterim — zikreden en son M. E. Müdürlüğü resmi raporu şu izahatı veriyor:

"Mektep bulunan 464 köy dışında 19 köy için de tedbirler alınmıştır. Şöyleki Geyveye bağlı iki köyün — Sütalan ve Kaynarca'nın — mektepleri 1967 de ele alınmak üzere. Bu köyler için geçici birtedbir olarak gezici baş-öğretmenlik teşkilâtı kurulması ve önümüzdeki yıllarda gündüzlü ve yatılı böge okulu yapılması Vekâletce ele amıştır."

Aynı kaynak "12 köyde cami ve köyodaları, mektep olarak kullanılıyorsa da bunların da yakın zamanda mekteplerine kavuşacakları" ileri sürülüyor. 1954 e it kaynak ikinci bir Ortaokul temenni etmişti. Bu rapor da ikinciden başka bir üçüncü Ortaokulun inşasının kararlaştırılmadığını kaydetmektedir. Ayrıca Vilâyet içinde Kaynarca ile Dokurcun'da — ki bir ucak'tır — iki ortamektebin inşasına başlandığı müjdeleniyor. Bucak ve Ortamektep! İşte iki mefhum ki pek ender yerleşme mahallerinde bir araya getirilmektedir. Öteyandan Dokurcun'daki teşebbüsün halktan gelmesine de dikkat etmeliyiz. İlköğretimle ortaöğretim arasındaki, hatta bir bakıma orta ile yüksek ve teknik öğretim arasındaki ilişkiler de ayrı bir tahlil ve tedkik konusudur. Resmi rapor bu ilişkinin İlk-Orta bölümü hakkında şöyle diyor:

"Ortalama her yıl şehir ve kasaba ilkokullarından çıkanların ortaöğretime çıkan 2500-3000 civarındaki öğrencinin % 60 ı ortaokullara kaydedilmektedir. Köy ilkokullarından çıkan 5000 kadar çocuğun % 8 i ortaokullara girebilmektedir.... Ortayı bitirenlerin aşağı yukarı 900 ü bulan miktarından 700 ü Liseye ve muadili mekteplere giriyorlar."

Rapor Orta ile Yüksek arasında bir münasebet kurmamakta, mese-lâ Sakarya ilk ve orta öğretim makinesinden geçen gençlerden Türkiye-nin muhtelif Üniversite ve Yüksek Mekteplerine girenlerin, giren ve bitirenlerden ne kadarının çevreye kültür feyzini saçmak için döndüklerini zikretmiyor. Esasen zikrettiğimiz raporun konusu da olmıyan bu hususlar, yardımlarımız ve alakanızla gelişecek S.S.A.M. nin araştırma vazifeleri arasında bulunmaktadır. Bu cihet, zaten Türkiyemizin üç dereceli terbiye sisteminin temellerini ve ruhunu teşkil eden problemlerden biri değil midir?

Bu vesile ile birkaç defa ziyaret ettiğim Arifiye Köy Ö. O. nun fedakâr hocaları ile vaki temaslarımın bende ve konuştuğum meslektaşlarda yarattığı bir düşünceye huzurunuzda yer vermek isterim. Şöyleki:

1937 de adı Eğitim Kursu olan bir yetiştirme müessesesi, otuz yıl sonunda istihale ede ede, bilhassa 1948 senesinden sonra kültürel takviye sayesinde bugün 1500 kadar talebesi ve elliye yakın hocası ile kuvvetli bir pedagoji müessesesi durumuna girmiş bulunuyor. Son zamanlarda memleketimizde Üniversitelere bağlı olmak üzere kurulması tasarlanan, hatta ilk nümunesi Ankara'da görülen ve adının hakikatte "Terbiye Fakültesi", yahut "Pedagoji Fakültesi" olması lâzım iken her nedense gerçek türkçe olmıyan uydurma "Eğitim" nesnesi — ki bu gibi şeylere veya "tilcik" lere kelime demek de doğru değildir — ile birleştirilerek "Eğitim Fakültesi" denen yetiştirme müesseseleri kuruluyor. İstanbullu Sakaryanın dahil buldukları Doğu - Marmara Bölgesi, burada anlatmağa lüzum görmediğim sebeplerden ötürü, yüksek çapta bir Pedagojik Bilgiler Fakültesi'ne son derece muhtacdır. Arifiye, coğrafi durumu, tarihi kuruluşu, ananesi ve İstanbul'a *banliyö* denecek kadar yakınlığı dolayısıyla böyle bir müesseseye uzvi surette çevrilmeğe layık değil midir? İşte Arifiye Köy Ö. O. nun öğretici zümresi arasında Araştırma Gurubumuza dahil arkadaşlarla geçirdiğimiz gün ve saatlerin fikir yönünden verimli neticesinde kendiliğinden ortaya çıkan bir proje hayali! Konuyu vazife olarak işliyecek olan Nureddin Ergin Bey size 40 yıllık öğretim müessesesinin varlığına dokunmadan onu bir laboratuvar gibi kullanacak üst kademe de bir Pedagoji Fakültesi ile tamamlanması projesini anlatacaktır.

Şüphesiz Maarif Müesseseleriniz arasında yalnız Arifiye'deki öğretim kuruluşunu derinliğine ele almakla kalmıyacağız. İlk, Orta, teknik öğretimin çevre ekonomisi üzerindeki tesirlerini ve bundan doğan ve doğacak meseleleri de ele almak fırsatlarını kaçırmıyacağız. Kaldığı Maarif denen kültürel varlık, bizi ve araştırmalarımızı güden *Sosyoloji* yö-

nünden ilki, ortası, tekniği ve hatta yükseği ile hem memleket çapında, hem de bölge ve evre ölçüsünde bir *bütün*'dr. Bu bütün aynı zamanda yalnız kültür müesseseleri için değil, bunları evreliyen sosyo-ekonomik diğer btnlerle de büyük ve kompleks bir *bütün* teşkil etmektedir.

Sakarya Maarifi bahis mevzuu olurken yine İstanbul niversitesinin, sadece İstanbul beldesinin değil, İstanbul ve Sakaryayı da içine alan Doğu - Marmara bölgesinin niversitesi sayılması zaruri olan İstanbul niversitesinin dikkatini bir hususa çekme lüzumu ile karşılaşıyoruz.

Bildiğiniz gibi İstanbul niversitesi altı dallı bir müessese: Tıp, Hukuk, Edebiyat, Fen, Orman, İktisat. Son zamanlarda bir mektep olan DiŐcilik ve Eczacılık da birer Fakülte olmuştur. Bu müessesede Ziraat'ın yer almadığı malumdur. Türkiyenin en çok gelişmiş bölgesinin merkezi olan İstanbul Şehri, bazı Şehir sosyologlarının "*Şehir*" tarifi gereğince, ziraat istihsalı en asgariye indirmiŐ bir beldedir. Fakat artık millet ve bölge hayatında plnlamalardan bahsedildiği, plnlamaların içinde kültürel bölümlerinde bulunduğu bir zamanda İstanbul niversitesini bu tarife uygun bir müessesese olarak muhafaza etmek imkânsızdır. Sonra niversitelerin dallarının mutlaka aynı Şehirde olması da icapetmez. O halde? Galiba bu (O halde?) den sonra syliyeceğimi hissediyorsunuz. Evet! O halde sözü uzatmadan hemen söyliyeyim: İstanbul niversitesinin bir Ziraat Fakültesi ile takviyesi, bu Fakültenin de Sakarya'nızda kurulması gerek. Millî gelirdeki ziraat payın çok mühim bir kısmını veren çevreniz, bu gelirin geliŐtirilip artırılması ile ilgili ziraat bilgilere de muhtacdır. Ziraat karakteri galip olan Sakarya geç ve çocuklarına ne nisbette ziraat maarif nimeti dağıtılıyor? Ankara, Erzurum, İzmir Ziraat Fakültelerine, muhtelif orta dereceli ziraat mekteplerine, nihayet Sakarya'yı da içine alan ayırova'ya ne kadar geç ve ocuk veriyorsunuz? Verdikleriniz yer ve yuvalarına dönüyor ve verimli oluyorlar mı? İŞte esaslı bir araştırma konusu daha. Gelecek yılın araştırma ve konuşma konularından birini de bu nokta teşkil edecektir.

Sakarya'nızda, yani İstanbul'un da dahil olduğu en ehemmiyetli bir memleket bölgesinin bir köşesinde, zengin bir ziraat çevresinde bir Ziraat Fakültesi hayali Őimdiye kadar Sakarya kazalarında yaptığımız mshahadelerden, yurttaşlarla yaptığımız konuŐmalardan elde edilen sağlam ve gerçekleŐebilir bir hayaldir. Bu hayale, bu aksiyon faraziyesine yaptığım işaret sonunda sizin de gözleriniz önünde bir Sakarya Ziraat Fakültesi hayalinin uuŐtuđuna eminim.

— XVII —

Entegrasyon Problemleri

Hiç arzu etmediğim halde arasıra yabancı kelime ve tabirleri kullanmak zarureti karşısında kaldığım için mazur görmemizi reca edeceğim.

İşte bir kelime daha : *Entegrasyon!* Bunun bir de zıddı var: *Dsentegrasyon!*

Şehir sosyolojisi yönünden eski Ada'nız veya Tığcılar'la yeni Adapazarı'nı anlamak için köy ve şehir âlemlerine ait cedveli hatırlıyorsunuz. Şehirler heterojen, yani çok cinsli. Hele göçlerin akın ettiği memleket, bölge ve çevrelerde bu heterojenlik daha çok göze batar. Şehrin cadde ve sokaklarından geçen halkın başka, başka diller konuştuğunu işidirsiniz. Değer hükümleri, örfler başka başka. Başkalaşma (*Diférenciation*) karşışmadamız. Bu başka insanları kaynaştırmak, birbirine yaklaştırmak, frenkçeyle *entegre* etmek istiyorsunuz. İşte bu ameliyeye sosyal ilimlerde "*Intègration - Entegrasyon*" deniyor. İsterseniz *kaynaştırma*, diyelim.

Türkiye, Lozan'la Türklere ibaret bir ülkeye razı olmuş, İmparatorluğa veda etmiştir. Fakat bu Türkiyenin içi *entegral* değildir. Temsil ve temessül mekanizmasını gerektiren sosyal ve kültürel zaruretler vardır. Sakarya, Türk ahlakı ve içtimaiyatısını bu yönden meşgul edecek kültür meselelerine sahiptir. İlmi ifade ile *Entegrasyon* siyaseti gütmek gerekiyor.

Sakarya Maarifinin, gerek Vilâyet maarifi, gerek yedi Türkiye Bölgesinin en başında bulunan Doğu - Marmara bölgesinin bir alt-bölgesi maarifi olması, nihayet bu alt-bölgenin de tarihi teşekkülü bakımlarından üzerinde durulmağa değer bir tarafı vardır. Şöyleki Sakarya Türk hâkimiyetinden önceki devrede esaslı bir iskân mahalli olmıyan bir coğrafya parçası, Türk hakimiyeti esnasında ise en ziyade XIX. asırda iskân sahası olmuştur. Bunun sebeplerinden biri "*Türkiyeye muhtelif yerlerden göç*" hâdisesi ile ilgili. Bu arada 93 Vukuatının Türkiyeye aktardığı nüfusları Türk demografları hakkı olarak dikkatimizi çekiyorlar.

Gerçekten bahsimizden yana, bu dikkat çekiş çok yerindedir. Bir başka etnik durumla karşılaşıya bulunmaktayız. "*Merkez*" imizin muhtelif azaları bu etnik teşekkülün tarihçesini, dünkü ve bugünkü durumunu ele alacaklardır. Bunların başında bulunan Tarih Doktoru Enver Konukçu şimdiden çevreyi etnik darama ameliyesine girişmiş bulunuyor. Hemen söyleyelim ki bu incelemelerin neticesi ne olursa olsun çevrenin kültürleşmesi nisbetinde mesele de ehemmiyetini kaybetmemektedir. Esasen

asrımızın başlarından itibaren kültürel entegrasyon endişesi çevrede vakit vakit formülleşmiş, takip edilmiş, entegre edecek kuvvetle entegre edilecek elemanlar arasında derin bir anlaşma, sevindirici neticelerini göstermiştir. Elimizde ilk (Adapazarı) gazetesinin 1.12.1924 tarihli bir nüshası var ki meseleyi enine boyuna yoklayan, yaman bir sosyolojik düşünce ve endişe ile vakıyı ve izalesinin çaresini tesbit etmiştir. Müsaadenizle bu makale — etüdden bazı parçalar okuyarak Maarif problemine ait paragrafı kapayalım³⁶:

Evvel zaman içinde — yani 1924 de! — şehrinizde neşredilen haftalık ADAPAZARI gazetesinde bir kuvvetli teşekkül varmış, *Türk Ocağı*. Reisi Dr. Kemal, Reisvekili Avukat Nevruz Bey. Gazete ile işbirliği yapan bu Cemiyet mensupları ile Gazetenin muharriri Nidaî Bey bir mülakat yapmakta ve bunun özünü Ziya Gökalp'ın sosyolojik doktrinine dayanarak derlitoplu ve etüdümsü, nisbeten uzun bir yazı ile Gazetede neşretmektedir. İşte bazı parçaları:

— Türk Ocağı'nın hedefi millî seciyenin, harsin, muhabbet ve tesanüdün inkişafına çalışmaktır.... Buna muhalif olan her türlü telakkiyat yanlış

36) Bk. Adapazarı Gazetesi, 1. Kânunuevvel.1341 (1924), S. 152, Sf. 1. Gazetenin elde bulunmayan kolleksiyonunda her halde bir İstanbul Gazetesinde çıkan bir fıkra, hâdisenin sürekliliği için delil sayılabilir: Millî Maarif Politikamız, 8.8.1966 tarihli "Yeni İstanbul" Gazetesi: "Sakarya Vilâyetinde Türkçeden başka 15 dil konuşuluyormuş. Hayret ettim doğrusu. Senelelerdir uğraşyoruz, didiniyoruz. Kültür seferberliği yapıyoruz. Hâlâ Türkçe birliğini kurabilmiş değiliz. 32 milyonluk Türkiyemizde Türkçeden başka dillerin konuşulması insanı üzüyor. Üzerinde ciddi ciddi düşünülmesi gereken bir mesele. Yıllardır bir Millî Maarif politikamız bulunmaması bu işin en mühim faktörlerinin başında geliyor. Kırk yıldır, bu aziz topraklarda dil birliğini kuramamamız çok hazin!" Bu fıkranın yazılışından bir müddet önce Orta-Doğu Teknik Üniversite talebe ve öğreticileri Sakarya çevresinde bir gezinti yapmışlar ve İstanbul'a dönüşlerinde gazetelere bu neviden 15 dil havadisini yaymışlardı. Fıkracı bundan ilham alarak kalemini kullanmış olmalı. Hakikatta bu "15 dil" ifadesinde bir mübalaga vardır. Belki lehce, şive ve ağız farkları da hesap edilmiş olmalı! Bu husus bile son yarım asır zarfında gittikçe Yüksek, edebî Türkçe'ye doğru ve mahallî dil, lehceler aleyhine kaybolmaktadır. İlk ve Orta mektepcilikte Bölge mektebi, sonra da normal halk Türkçesinin, konuşma dilinin kuvvetli bir edebiyat ve ilim dili olarak geliştirilmesi... yollar beklenen tam entegrasyonun iki esaslı yol ve yönetimini teşkil etmektedir. Türkçe konuşanları bile birbirinden ayıran hainane dilcilikle mücadele etmek, lisanî entegrasyon hedefine ulaşmak lâzımdır. Bu hususta yol gösterici neşriyat için "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü" nün neşrettiği (Türk Dili İçin, C. I, II, III, IV, V ve devamı) serisini takip etmelidir.

ve Türk Ocağının maksadına mugayirdir. Faraza Bosna'dan gelmiş, Türkiyede yerleşmiş olanlar, Rumelinin veya Kafkasyanın ve Kırımın herhangi bir hasabasından hicret edenler Türk milliyetini benimsiyerek bize kavuştuktan sonra onların mazilerini.. aramağa lüzum yoktur...

— Bunlardan birçoklarının aslen Türk olduklarını aile isimlerinden anlıyoruz, Ekserisinin Konya, Sivas, Ankara gibi Anadolu şehir ve kasabalarından Bosnaya hicret ederek Hükümetin o zamanki siyaseti iktizası kesif bir kitle içinde Türkçeyi unuttur Hırvat lisanını kabul ederek Osmanlı Hükümetinde adeta yeni bir milliyet ihdas ettiklerini hikâye ediyorlar...

— Türk Ocağı işte bu gibi fikirler dairesinde konferanslar ve içtimâlarla Türk Ocağının muhitte tesanüt ve ittifak vasıtası olacağını hukuka, ilme, iktisada müteallik müsahabelerle halkın seviyesinin itilasına çalışılacağını bize temin ediyor. Bu hususta bütün münevverlerimizi etrafında bulacaktır.

Bu Cemiyet, bugün Adapazarı'nızda mevcut değildir. Fakat 45 yıl kadar evvel bir hususî Cemiyet'in takip ettiği *enteegrasyon* siyasetini bugün Türk Maarifi sistemli şekilde takip etmektedir. Bir başka bakımdan Sakarya'nın bu hususiyete malik olması, yalnız kendisine ait değildir. İdeal olan bir entegrasyon, bir bütünleme ameliyesine bütün memleket, bilhassa siyasi, ideolojik ve mezhebi tefrikaların esef verici şekilde belirmediği bu yıllarda, Türkiyenin umumî bir problemini de teşkil etmektedir. Dâvanın reçetesini, yukarıdaki ikinci tablonun gösterdiği rakkamları keyfiyetce de takviye etmeğe bağlıdır. Bu takviye ise her ân biraz daha hızlı olarak yerine getirilmektedir.

Asıl mühim olan nokta çevrede Türkçenin yüksek hâkimiyetini yayma, kültürel ve edebî değerini tanıtmaya yolunda ardıarası kesihniyen, peşi bırakılmıyan bir gayretin varlığıdır. 1924 yılı Adapazarı'nın gazetesinde Türkocağı'na ve Ziya Gökalp'a dayanılarak ileri sürülen zaruret 1967 yılı Adapazarı'nın bir başka gazetesinde de ele alınması bu gayret prikolojisinin objektif belirtisidir. Bu belirti üzerine müstesna bir alâka ile duran Sakarya Maarif Müdürü Çamoğlu Ferit Bey, yalnız resmî bir daire temsilcisi olarak değil, bir yurt köşesinin milli kültür mümessili sıfatıyla şöyle diyor:

“Bugün birçok köyümüzde hiç Türkçe bilmeyen çocuklar başlıca problemlerimizden birini teşkil etmektedir. Türkçe bilmeyen çocukların, okullarda Türkçeden başka dil konuşmalarını önleyebilmek için “ana dili öğretme komitelerini” faaliyete geçirdik. Bu komiteler Türkçeden başka dil konuşmak isteyen çocuklara “Türkçe konuş” ikazında bulunmakta ve çocukların süratle Türkçe öğrenmelerini temin etmektedir. Köy okullarında bu sistem gayet başarılı bir şekilde yürütülmektedir. Aslında biz, ilkokul bi-

rinci sınıflarında, çocuklara terbiyeden ziyade ana dil öğrenimi yaptırıyoruz.³⁷

Görülüyor ki dünün millî entegrasyon meselesine yabancı kalan Maarifçiliğine karşı Ocakçılık gereken alâkayı gösterirken bugünün Maarifçisi daha esaslı bir davranış takınmaktadır. Aynı zamanda mektep kuşakları dışında kalan, son senelerin Balkan muhacirleriyle ilgili bulunan hususları, yani yaşlı yurtdaşların lisanca temsil edilmeleri de ele alınmaktadır. S. S. A. M. azaları, çevrede karşılaştıkları *Dezentegrasyon*'dan doğan üzüntülerini Sakarya Maarifcilerinde gördükleri millî *ente-grasyon* kaygısının ferahlığı içinde unutmaktadırlar.

— XVI —

Sakarya'da Gazetecilik

Şehirleşme ile şehrin gazete veya gazeteler, dergiler, çeşitli neşriyat sahibi olması birbirine müvazi iki çizgi halinde uzanır. Halk efkârının ortaya çıkışı, belirtileri ve belirti şekilleri, çevre, bölge veya dünya ölçüsünde yayım faaliyeti... gibi hadiseler üzerinde duran içtimaiyatçılar, şifahî tebliğler, okuyucular - ki buradaki *okumak*, davet etmek, münadi kullanmak mânâsıdır - vasıtasıyla haber ve havadis yayımında yazılı haber vermenin belli bir sosyal morfolojik hadise ile ilgili olduğuna dikkatimizi çekerler: *Şehirleşme*. Bununla beraber her şehirleşme hareketi mutlaka yazılı halk efkârı hareketi doğurmaz. Gazetecilik tarihi, her ne kadar Şehirleşme ameliyelerinin tarihi ile birleşirse de bu, ancak Yeni Zamanlar'ın atmosferi ve teknik buluşları için ileri sürülebilecek bir illet (şehirleşme) ve netice (Gazete'nin zuhuru) münasebetidir.

XVII. asırdan sonra yerleşme yerlerinin belli bir demografik yapı elde ettikleri ânda gazete sahibi olma ihtiyacını duymaları bu yüzden-dir. Bazan *sosyal taklit*'in de tesiri görülür. Şehir, kendisi gibi olan başka şehirlerde gazete neşredildiğini görür ve ona bu yönden de benzemek ister. Ne nisbette çevre ihtiyaçlarını karşıladığı hangi ölçüde entelektüel bir kıymet taşıdığı, kazanç vasıtası olma ile içtimai bir harekete

37) Bk. "Akşam Haberleri" gazetesi: 22.4.1967 sf. 2. "Türkçe öğretimi için hususî metotla çalışan Teşkilât." Çevre Maarif Müdürünün bu beyanatı o ümit verici beyanatı sonunda "Yaşlı göçmenler için de aynı endişe"ye işaret edilmekte ve "Tedbir alıyoruz!" denmektedir.

tekabül etme münasebetinin ne durumda olduğu ayrı bir mesele. Mu-
hakkak olan nokta, şehirleşme vetüresinin yanı başında önce basım (Mat-
baacılık), sonra "basın" (gazete, dergi), daha sonra risale ve kitap ba-
sım faaliyetlerinin ortaya çıkmasıdır.

S. S. A. M., Adapazarı'nın şehirleşmesi ile gazeteciliğinin belirmesi-
ni başlı başına bir *Problem* olarak ele almış, yaptığı iş bölümünde bu
vazifeyi yerine getirilmesini Gazetecilik Enstitüsünde "Bölge Basım"
konusu etrafında ders veren Doç. Dr. Cavit Orhan Tüngenil'e vermiştir.
Biz burada Adapazarı'nda düzenlenen "Sosyoloji Konferansları"nın ko-
nularını bir Giriş'le aydınlatmak maksadı ile diğer *Problemler* gibi bu-
na da yalnızca işaret edeceğiz.

Gelecek aylardan birinde dinliyeceğiniz "Adapazarında Basım" ko-
nuşması Filibe'de 1937 de neşredilmiş bir risaleden bahsedecek: *Adapa-
zarı gazeteleri*. Risale'nin sahibi kim? Niçin Bulgaristan'da basılmış?
Kaynağı bize haber veren, vakti gelince bu sùallerin cevabını verecek.
1919 yılının başında - yani Mart'da - Adapazarı'nda bir haftalık gazete
çıkış. 18 yıl devam etmiş olan bu gazete Mütareke (1918) nin ferda-
sında şehrinizde, daha doğrusu şehrinizin kasaba olduğu bir yılda çıkarı-
lıyor ve şimdilik ilk Adapazarı gazetesi sayılıyor. İleride araştırmalar
belki bu tarihi daha gerilere götürmek imkânını bize verecektir.

1919-1937 arasında çıkan bu gazetenin mahallî veya umumî arşiv
eksikliğinden dolayı hiç bir sayısına rastlanamıyor. Yalnız Türk Ticaret
Bankası Arşivinde vaktiyle merkezi Adapazarı'nda bulunan Bankanın
bir Umumî Heyet raporunu neşrettiği için saklanan bir sayısım, bir de
İsmail Oktay'ın klişesini neşrettiğimiz sayısının bir sahifesini görmek im-
kânı elde edilebilmiştir. Bu ikinci vesika *Gazetecilik Tarihi* yanında
başka entegrasyon yönünde de dikkati çekeceğine işaret etmiştik.

Şu halde 1919-1967 arasındaki 48 yılın Sakarya matbuat tarihi, bu-
günkü Sakarya Vilâyetinin kendisini bir neşir organı ile tanıtmaya ihtiya-
cını hissetmesi ve şöyle böyle yarım asır boyunca çıkan, kapanan, yine
neşredilen gazetelere, bunların müteşebbislerinin kimbilir ne zahmetli
didinmelerine sahne olması, üzerinde durulmağa ve diğer yaşlı genç Vi-
lâyetlerinkilerle mukayese edilmeğe değer. Osmanlı devrine maledilecek
bir matbuatın bulunup bulunmadığını tecessüs konusu olarak bir tarafa
bırakır, 1919-1923 arası devreyi de Cumhuriyet'i hazırlayıcı bir safha
olarak düşünürsek Sakarya gazeteciliğini tamamiyle Cumhuriyet Türki-
yesinin matbuat kütüğüne geçirmek icap ediyor. İleride, yarım asrını

anacak olan Sakarya Gazeteciliğini, şehirleşme adımlarım ne nisbette aksettirmesi yönünden araştırarak olanlar herhalde bu noktayı değerlendireceklerdir. Burada belirtmek istediğim nokta şudur: 1919 un tek gazetesi bugün 10 a çıkmıştır. 1919 da Vilâyet ve Sancaklarımızdan hangileri Adapazarı kazası gibi bir gazete neşredebilmiştir? Yarım asrı atlar ken karşımıza aynı neviden bir sual çıkıyor: 67 Vilâyetten kaçmda 10 gazete çıkıyor? Kemmi bilginin fazla bir kıymet ifade etmeyeceğini bilmekle beraber 1967 nin Sakarya'sı, Türkiye'nin en gelişmiş Doğu-Marmara Bölgesi içinde, İstanbul istisna edilirse, şehirleşme uyanıklığına müvazi bir gazete çıkarma hareketliliğine sahip bulunmaktadır. Bu hareketlilik, gazete sayısını azaltmak, hattâ bire, nihayet siyasi yönden düşünülürse, ikiye indirme şeklinde derinliliğine bir hareketliliğe doğru gelişemez mi? Son günlerde İzmir, Bursa, Adana, Konya ve Sivas'ta numunelerine memnuniyetle rastladığımız bu "birleşerek kuvvet kazanma" istihalesini Sakarya çevresinden de beklediğimizi söylemek isteriz.

Türk Gazeteciliği ile ilgili iki idarî cihaz, Turizm Bakanlığının İç-basm Dâvası ile İlân Kurumu Temsilcileri "*Birleşerek Kuvvetlenme*" parolasını gerçekleştiren beldelerimizin bu davranışından memnun görünmektedirler³⁸. Bu memnuniyete benim de şahsen katıldığımı söylemek isterim. Üç yıl kadar önce Erzurum Üniversitesinin davetlisi olarak ziyaret ettiğim Doğu Merkezinde yaptığım bir konuşmada da 12 gazeteli Erzurumun böyle bir teklife ihtiyacı üzerinde ısrarla durmuştum. Sonradan bana anlatıldığına göre böyle bir teşebbüs daha önce yapılmış, fakat "anlaşmazlıklar" yüzünden gerçekleşmemiş! Batı'nın Sakarya-

38) Bu birleşme ameliyesinin son misalini Konya'da görüyoruz. Bir İstanbul gazetesi muhabirinin şu mektubunu neşrediyor: "Konya'da çıkarılan "**Yeni Konya**", "**Sabah**", "**Şehir Postası**" ve "**Yeni Meram**," güç birliği yaparak, ilk bölge gazetesini kurmuşlardır.

"**Yeni Konya**", büyük şehir gazeteleri gibi büyük boy ve altı sahife halinde yayınlanmaya başlamıştır. Bu münasebetle dün sabah gazete idarehanesinde bir tören yapılmıştır. Törende, Basın İlân Kurumu Müdürü Sabahattin Selek, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı İç Basm Müdürü Gültekin Samancı da hazır bulunmuştur. İlk konuşmayı gazetenin sahiplerinden Rıdvan Bülbül yapmış, "**Bu, Anadolu basınının kurtuluş savaşındır**" demiştir. Selek'de güç birliğinin önemini belirterek, bütün Anadolu gazetelerine çağrıda bulunmuş ve birleşmeye davet etmiştir. S. Selek toplantıyı şu sözlerle bağlamıştır: "**İzmir, Bursa ve Adana basınından sonra Konya gazeteleri de sıkışıp kaldıkları dar çemberi yırtarak bölge basını kervanına karışabilmişlerdir. Bu kervana katılmakta gecikenler, mutlak yok olup gitmeye mahkûmdurlar. Çünkü gazete olarak hiçbir şey vermiyenlere, ilânhaye resmi ilân verilemez.**" Bk. "Cumhuriyet" 21.11.1965.

sı gibi Doğu'nun Erzurum'u da böyle bir *Neşir Organa İnkulâbi*'na son derece muhtaçtır. Meseleyi herhangi bir *ideaizm* bakımından değil, *teşebbüs realizmi* olarak hattâ tamamiyle maddî ve iktisadî düşünce ile ele almak gerekir. Devlet'den bu yolda gelecek bir hareketten hayır beklememeli. Olsa olsa "İlân bedellerini birleşen gazetelerin tek gazetesine verme" nev'inden bir âmme davranışının birleştirici dış tesiri üzerinde durulabilir.

İşte, muhterem dinleyicilerim! Hem "Merkez" ce bana verilen "Adapazarı'nın Şehirleşmesi" konusunu elde edilmesi mümkün malzeme sayesinde araştırıp size anlatma vazifesi, hem de "S. S. A. M." nin azalarına verilmiş vazifelerin konularından bazılarını şimdiden takdim vazifesi bu suretle ifa edilmiş oluyor. Birkaç defa söylediğim gibi Sakarya çevresi bizler için geniş bir koridora benzetilebilir. İçinde dolaşırken labirintlere, çetin meselelere, kısa veya uzun cadde ve sokaklara rastlanıyor. Bunlar önceden bilinmemekte, koridorda dolaşırken karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden ne bu seneki araştırma ve konuşmalar, ne de gelecek yıllara bırakılanlar şimdiden sıraya konamıyacaktır. S. S. A. M. nin dağıttığı araştırma mevzularını hazırlayan azaların tâbir caizse kendilerine verilen "sipariş" leri teslim anları da belli değildir. Yapacağımız neşriyatta mantikî sıra bu yüzden aranmamalıdır. Zira bu "sipariş" leri kabul eden ve araştırmağa başlayan arkadaşlar bunları asıl işlerinin ynmda ikinci veya üçüncü meşguliyet olarak almaktadırlar. Onlar "Merkez" e değil, "Merkez" onlara tâbidir. Bizim "Merkez" imizin benzeri Avrupalı ve Amerikan organizasyonlarda bu gibi araştırma projeleri, kendilerini teşkilâta hasretmiş, şüphesiz ona göre hizmetleri ödenen ilim adamları tarafından ele alınmaktadır.

Bu sene için S. S. M. A. nin tertip ettiği konuşma serisini açarken bana ayrılan konunun arkası sıra diğer arkadaşların araştırmalarına ait, takdim mahiyetinde ve paragraf halinde ele alınacak konuları peşinden tanıtmaya vazifesi de burada bitiyor. Hiç şüphesiz bu konferanslar mantikî bir sıra ile verilecektir. Yalnız vazife alan S. S. A, M. azalarının bazıları Araştırmalarını vaktinde verirken, bazıları çeşitli sebeplerden dolayı gelecek yıla bırakmak istemişlerdir. Bu bakımdan 1966-67 ders yılının araştırma ve konuşmalarını bir araya getiren "SOSYOLOJİ KONFERANSLARI, Kitap: 7" arzu edilen mantikî düzeni pek arzetmiyebilecektir. Her araştırma ve konuşma, kendinden evvelki ve sonraki mevzu ile alâkalı yönü ile değil, başlıbaşına, müstakil bir konu olarak ele alınırsa tertipteki mantıksızlık ve tekrarlar ehemmiyetini belki kaybedecektir.

Huzurunuzdan ayrılırken başta değerli Valiniz Ertuğrul Ünlüer olduğu halde bütün belde ve vilâyet idarecilerine, bizi çalışmalarımızda teşvik eden Adapazarlı ve Sakaryalı dinleyicilere, nihayet bu aydan sonra vakit vakit beldenize gelerek yaptıkları araştırmaların muhassalasını sizlere anlatacak olan "Merkez" azalarına ve Araştırma Ekiplerinde çalışan Sakarya gençlerine teşekkür ederim.

NOT :

Bu konferans, aslında iki konferanstan ibaret olup basımı sırasında bazı ilâveler de yapılmış bulunmaktadır.
